

Urząd Statystyczny w Rzeszowie

Uniwersytet Rzeszowski

Barbara Błachut Marek Cierpiął-Wolan
Adam Czudec Grzegorz Ślusarz

Obszary transgraniczne Polski, Słowacji i Ukrainy - czynniki progresji i peryferyzacji

Rzeszów 2015

Autorzy:

mgr inż. Barbara Błachut – Urząd Statystyczny w Rzeszowie
dr Marek Cierpiat-Wolan – Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Uniwersytet Rzeszowski
prof. dr hab. Adam Czudec – Uniwersytet Rzeszowski
dr hab. Grzegorz Ślusarz – Uniwersytet Rzeszowski

Recenzent

prof. dr hab. Adam Noga, Akademia Leona Koźmińskiego

Redakcja techniczna i opracowanie graficzne:

*Podkarpacki Ośrodek Badań Regionalnych
Urzędu Statystycznego w Rzeszowie*

Projekt okładki:

Mirosław Koszela

PORÓWNANIA MIĘDZYNARODOWE

ISBN 978-83-7406-217-6

URZĄD STATYSTYCZNY W RZESZOWIE

ul. Jana III Sobieskiego 10, 35-959 Rzeszów
tel.: 17 8535210, 17 8535219; fax: 17 8535157
<http://rzeszow.stat.gov.pl/>
e-mail: SekretariatUSRze@stat.gov.pl

SPIS TREŚCI

WSTĘP	7
I. PROCESY DEMOGRAFICZNE NA OBSZARACH PRZYGRANICZNYCH – CECHY I KIERUNKI ZMIAN	11
1.1. Stan i struktura ludności	12
1.2. Ruch naturalny ludności	14
1.3. Migracje ludności	18
1.4. Analiza sytuacji demograficznej według klasyfikacji ruchu ludności Webba	19
II. POZIOM ROZWOJU GOSPODARCZEGO OBSZARÓW PRZYGRANICZNYCH	23
2.1. Makroekonomiczne wskaźniki rozwoju regionalnego	26
2.2. Struktura gospodarki regionów przygranicznych	30
2.3. Znaczenie rolnictwa w gospodarce regionów przygranicznych	34
2.4. Pozarolnicza działalność gospodarcza	37
III. INNOWACJE JAKO CZYNNIK ROZWOJU GOSPODARCZEGO OBSZARÓW PRZYGRANICZNYCH	41
3.1. Atrakcyjność inwestycyjna obszarów przygranicznych	43
3.2. Zatrudnienie i nakłady w sferze badawczo-rozwojowej	47
3.3. Działalność innowacyjna	50
IV. WALORY ŚRODOWISKA PRZYRODNICZEGO I ICH ZWIĄZEK Z ROZWOJEM GOSPODARKI	54
4.1. Specyfika przyrodniczych uwarunkowań rozwoju	55
4.2. Gospodarcze wykorzystanie walorów środowiska przyrodniczego	63
4.3. Nasilenie ruchu turystycznego	69
V. FUNDUSZE UNII EUROPEJSKIEJ WE WSPIERANIU ROZWOJU OBSZARÓW PRZYGRANICZNYCH	74
5.1. Wykorzystanie funduszy Unii Europejskiej – perspektywa finansowa 2007-2013	75
5.2. Ocena oddziaływania funduszy Unii Europejskiej na przedsiębiorczość	86

VI. SYNTETYCZNA OCENA OBSZARÓW PRZYGRANICZNYCH	90
6.1. Analiza rozwoju społeczno-gospodarczego regionów przygranicznych ...	90
6.2. Ocena strategii rozwoju regionów z wykorzystaniem analitycznego procesu hierarchicznego	94
ZAKOŃCZENIE	97
ANEKS TABELARYCZNY	107
BIBLIOGRAFIA	130
SPIS TABEL	134
SPIS RYSUNKÓW	135
SPIS WYKRESÓW	136

CONTENTS

INTRODUCTION	9
I. DEMOGRAPHIC PROCESSES IN BORDER AREAS - CHARACTERISTICS AND DIRECTIONS OF CHANGES	11
1.1. <i>Size and structure of population</i>	12
1.2. <i>Vital statistics</i>	14
1.3. <i>Migration of population</i>	18
1.4. <i>Analysis of demographic situation according to Webb's classification of population movement</i>	19
II. THE LEVEL OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF BORDER AREAS	23
2.1. <i>Macroeconomic indicators of regional development</i>	26
2.2. <i>Structure of the economy of border regions</i>	30
2.3. <i>Importance of agriculture in the economy of border region</i>	34
2.4. <i>Non-agricultural economic activities</i>	37
III. INNOVATION AS A FACTOR OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF BORDER AREAS	41
3.1. <i>Investment attractiveness of border areas</i>	43
3.2. <i>Employment and investment in the field of research and development</i> ..	47
3.3. <i>Innovative activities</i>	50
IV. QUALITIES OF NATURAL ENVIRONMENT AND THEIR RELATIONSHIP TO THE DEVELOPMENT OF THE ECONOMY	54
4.1. <i>Specificity of the natural conditions of development</i>	55
4.2. <i>Economic use of qualities of natural environment</i>	63
4.3. <i>Intensity of tourist traffic</i>	69
V. EUROPEAN UNION FUNDS IN SUPPORTING THE DEVELOPMENT OF BORDER AREAS	74
5.1. <i>Use of European Union funds available 2007-2013</i>	75
5.2. <i>Evaluation of the impact of EU funds on entrepreneurship</i>	86

<i>VI. SYNTHETIC EVALUATION OF BORDER AREAS</i>	90
6.1. <i>Analysis of the level of socio-economic development of border regions</i>	90
6.2. <i>Evaluation of regional development strategies using analytical hierarchical process</i>	94
<i>SUMMARY</i>	102
<i>TABULAR ANNEX</i>	107
<i>BIBLIOGRAPHY</i>	130
<i>LIST OF TABLES</i>	134
<i>LIST OF FIGURES</i>	135
<i>LIST OF CHARTS</i>	136

WSTĘP

Procesy globalizacyjne w gospodarce w coraz większym stopniu wymuszają potrzebę podejścia regionalnego w badaniu przebiegu zmian ekonomicznych i społecznych, bo wyraźnie uwidaczniają się regionalne dysproporcje rozwojowe i to nie tylko w skali światowej, ale także w ramach gospodarek krajowych.

Specyficzną grupę regionów tworzą obszary przygraniczne, które z jednej strony są najczęściej peryferyjnie położone względem głównych centrów rozwojowych i w małym stopniu są włączane w główny nurt rozwoju gospodarczego i społecznego wyznaczany przez najważniejsze ośrodki wzrostu – z drugiej zaś – ze względu na sąsiedztwo geograficzne mają większe niż inne regiony, potencjalne możliwości rozwoju różnych form współpracy dynamizującej intraregionalne i interregionalne procesy rozwojowe. Podstawowym warunkiem rozwijania takiej współpracy i osiągania w ten sposób wspólnych korzyści jest zdolność wykorzystania endogenicznych czynników rozwojowych po obu stronach granicy w taki sposób, aby synergiczne działanie tych czynników przynosiło korzyści partnerom gospodarczym, instytucjom i wreszcie wszystkim mieszkańcom regionów przygranicznych.

Typowym przykładem regionów przygranicznych jest pogranicze Polski, Słowacji i Ukrainy tworzone przez województwo podkarpackie, Wschodnią Słowację i obwód lwowski. Każdy z tych regionów jest położony peryferyjnie w stosunku do głównych krajowych ośrodków gospodarczych i ma w związku z tym do rozwiązania podobne problemy gospodarcze i społeczne. Skuteczne rozwiązywanie tych problemów wymaga wspólnego działania na wielu różnych płaszczyznach i musi być poprzedzone poszukiwaniem odpowiedzi na pytanie o wewnętrzne czynniki rozwojowe, które mogą dynamizować gospodarkę (czynniki progresji), a także o bariery rozwojowe wynikające z przygranicznego położenia (czynniki peryferyzacji).

Mając powyższe na uwadze, podjęto próbę identyfikacji takich czynników przez realizację celów zakładających:

- określenie skali oddziaływania przygranicznego położenia na poziom rozwoju gospodarczego i społecznego na obszarach położonych w bezpośrednim sąsiedztwie granicy państwowej i sąsiadujących ze strefą przygraniczną;
- ocenę znaczenia przemian demograficznych na obszarach przygranicznych z punktu widzenia uwarunkowań rozwoju gospodarczego i społecznego;

- określenie znaczenia walorów środowiska przyrodniczego (jako jednego z ważnych czynników endogenicznych) w rozwoju sfer gospodarki bazujących na zasobach przyrodniczych;
- badanie roli członkostwa w Unii Europejskiej w dynamizowaniu rozwoju regionów przygranicznych przez wykorzystanie funduszy europejskich.

Jako czynniki progresji (bądź peryferyzacji) regionów przygranicznych traktowano:

- zmiany demograficzne (gęstość zaludnienia, przyrost naturalny i strukturę wiekową mieszkańców, skalę migracji wewnętrznych i zagranicznych);
- podobieństwa i różnice w rozwoju gospodarczym regionów przygranicznych (makroekonomiczne wskaźniki rozwoju regionalnego, struktura gospodarki regionów, znaczenie rolnictwa i pozarolniczej działalności gospodarczej);
- innowacyjność gospodarek regionów przygranicznych;
- walory środowiska przyrodniczego;
- skuteczność stosowania instrumentów polityki regionalnej, ze szczególnym uwzględnieniem wykorzystania funduszy Unii Europejskiej.

Główny materiał badawczy został zgromadzony i opracowany przez pracowników Urzędu Statystycznego w Rzeszowie, we współpracy z Urzędami Statystycznymi Słowacji i Ukrainy.

Jako podstawową metodę badawczą zastosowano analizę porównawczą różnych czynników kształtujących kierunki i dynamikę zmian gospodarczych i społecznych na Podkarpaciu, w regionie Wschodniej Słowacji (obejmującej podregiony preszowski i koszycki) oraz w obwodzie lwowskim. Zakres czasowy analizy obejmuje lata 2008-2013, co pozwoliło na ustalenie głównych tendencji w odniesieniu do podstawowych czynników determinujących procesy progresji bądź peryferyzacji w regionach przygranicznych.

Analizy sytuacji demograficznej regionów przygranicznych dokonano według klasyfikacji ruchu ludności Webba, a oceny wpływu funduszy unijnych na przedsiębiorczość dokonano za pomocą modelu ARMAX. W celu zbadania poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego poszczególnych regionów posłużono się taksonomicznym miernikiem rozwoju (TMR). Dodatkowo, do oceny strategii rozwoju wykorzystano analityczny proces hierarchiczny (AHP).

INTRODUCTION

The globalization of the economy is increasingly enforcing the need for a regional approach in studying the course of economic and social changes, as regional disparities between national economies, also globally, are clearly becoming apparent.

A specific group of regions is constituted by border areas, which on the one hand are often located peripherally with respect to the main development centers and, to a small extent, are also integrated into the mainstream of economic and social development set by the major growth centers, but on the other, they have higher than other regions potential possibilities for developing various forms of cooperation to stimulate intraregional and interregional development processes, due to geographical neighbourhood. The basic condition for the development of such cooperation and achieving the common benefit in this way is the ability to use endogenous development factors on both sides of the border in such a way that the synergistic effect of these factors benefits economic partners, institutions, and finally all the inhabitants of border regions.

A typical example of border regions is Polish, Slovak and Ukrainian border area, which includes Podkarpackie Voivodship, East Slovakia and Lviv region. Each of these regions is located peripherally in relation to the main national economic centers and, therefore, is faced with similar economic and social problems. Solving these problems in an effective way requires joint action on many different levels and it must be preceded by a search for the answers to the question about the internal factors of development, which can boost the economy (progression factors), as well as development barriers resulting from border location (peripherisation factors).

Considering the above, an attempt was made to identify such factors by achieving the following objectives:

- determination of the impact of border location on the level of economic and social development in the areas located in the immediate vicinity of the state border and adjacent to border area;*
- assessment of the importance of demographic change in border areas from the point of view of conditions of economic and social development;*
- determination of the importance of natural environment (as one of the important endogenous factors) in the development of sectors of the economy based on natural resources;*

- *examination of the role of the membership in the European Union in accelerating the development of border regions through the use of European funds.*

The following were considered progression (or peripherization) factors of border regions:

- *demographic changes (population density, natural increase, age structure of residents and the scale of internal and international migration);*
- *similarities and differences in the economic development of border regions (macroeconomic indicators of regional development, the structure of regional economy, the importance of agriculture and non-agricultural activities);*
- *innovation of economies of border regions;*
- *values of the natural environment;*
- *effectiveness of using regional policy instruments, with a special emphasis on the use of European Union funds.*

The main research material has been collected and prepared by employees of the Statistical Office in Rzeszów in cooperation with the Statistical Offices of Slovakia and Ukraine.

Comparative analysis of different factors influencing trends and dynamics of economic and social changes in Podkarpacie, East Slovakia (including Prešov and Košice regions) and Lviv region was used as the basic research method. The time scope of the analysis covers the period 2008-2013, which allowed for identification of the main trends in relation to the basic determinants of progression or peripherization processes in border regions.

The analysis of the demographic situation in the border regions was made based on Webb's classification of population movement, and the evaluation of the impact of EU funds on entrepreneurship was carried out using ARMAX model. In order to study the level of socio-economic development of individual regions the taxonomic measure of development (TMR) was used. In addition, the analytical hierarchical process (AHP) was employed to evaluate the development strategy.

I. PROCESY DEMOGRAFICZNE NA OBSZARACH PRZYGRANICZNYCH – CECHY I KIERUNKI ZMIAN

Przebieg procesów demograficznych wpływa w znacznym stopniu na stan i strukturę ludności Polski, zwłaszcza na liczebność i strukturę według wieku oraz na zmiany relacji między grupami ekonomicznymi ludności i między grupami biologicznymi. Wielopłaszczyznowe badania nad procesami demograficznymi, a także nad ich skutkami zarówno ekonomicznymi, jak i społecznymi oraz konieczność intensyfikacji działań mogących zahamować niekorzystne trendy, zainicjowały rozpoczęcie prac nad polityką ludnościową. Przebieg tych procesów w ostatnich dekadach następuje w zmienionych warunkach społeczno-gospodarczych (wejście do Unii Europejskiej, kryzys ekonomiczny, dążenie do przebudowy systemu finansów publicznych, itp.), politycznych i kulturowych¹.

Przemiany ludnościowe wynikają z wielu różnych czynników i są ściśle związane z kwestiami gospodarczymi. Wysoka stopa życiowa oraz prosperity ekonomiczne tworzące dobre warunki egzystencji oddziałują na parametry demograficzne na różne sposoby. Przykładowo zwiększa to migracje do regionów rozwiniętych gospodarczo, co prowadzi do powiększania się liczby ludności na tych obszarach. Z drugiej jednak strony społeczeństwa najzasobniejsze charakteryzują się niższą dzietnością, niż te biedniejsze. To prowadzi z kolei do ich starzenia się, niosąc za sobą różne konsekwencje demograficzne (kurczenie się liczby ludności), jak i ekonomiczno-polityczne (chociażby większe nakłady na opiekę zdrowotną oraz emerytury).

Polska należy do krajów europejskich, w których można dostrzec bipolarność regionalną procesów demograficznych, co oznacza z jednej strony wyodrębnianie się obszarów aktywnych ludnościowo, a z drugiej – depopulacyjnych. Depopulacyjny charakter mają na ogół obszary peryferyjne zarówno pod względem przestrzennym, jak i społeczno-ekonomicznym, do których zaliczany jest np. makroregion Polski Wschodniej². Występuje jednak pewne zróżnicowanie wewnętrzne Polski Wschodniej, jako że aktywne demograficznie są obszary położone wokół miast wojewódzkich, niemal całe województwo podkarpackie oraz część warmińsko-mazurskiego. Na pozostałych obszarach ubywa ludności, głównie z powodu odpływu migracyjnego, a jedynie w środkowo-wschodniej części województwa lubelskiego,

¹ *Założenia polityki ludnościowej Polski 2013*, Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa, 2013, str. 4-6.

² D. Celińska-Janowicz, A. Miszczuk, A. Płoszaj, M. Smętkowski, *Aktualne problemy demograficzne regionu Polski Wschodniej*, Warszawa, 2010, str. 5-6.

wschodniej części podlaskiego i wschodniej oraz południowej części świętokrzyskiego, przeważa nowy, bardziej niebezpieczny typ depopulacji, związany głównie z ubytkami naturalnymi.

Te niekorzystne procesy demograficzne są charakterystyczne nie tylko dla obszarów przygranicznych południowo-wschodniej Polski, ale również dla sąsiadujących z nimi, peryferyjnie położonych regionów Ukrainy i Słowacji.

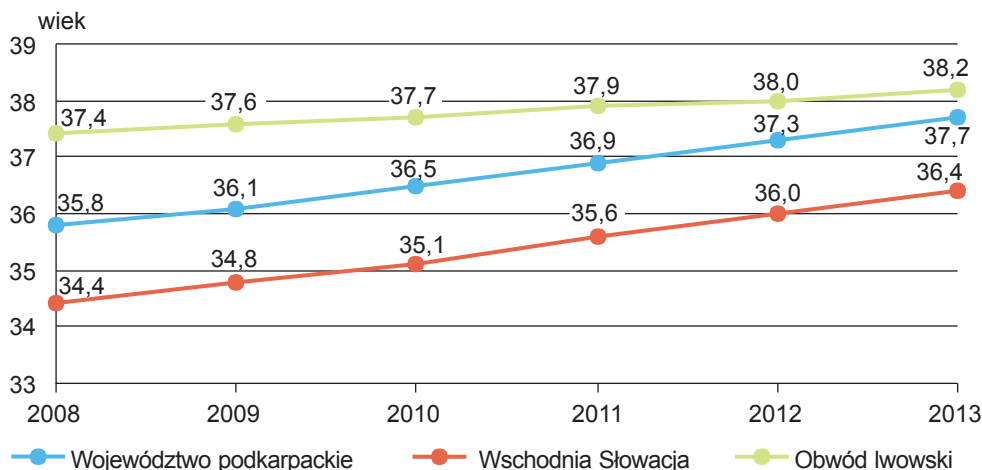
1.1. Stan i struktura ludności

Badany obszar transgraniczny, który obejmuje 3 regiony, obwód lwowski na Ukrainie, Wschodnią Słowację na Słowacji oraz województwo podkarpackie w 2013 r. zamieszkiwało łącznie 6281,4 tys. osób. Warto zaznaczyć, że na sam obwód lwowski przypadało ponad 40% ludności analizowanego obszaru (tabela 9).

Najwięcej ludności (119 osób) na 1 km² przypadało na województwo podkarpackie, przy czym w podregionach przygranicznych te wartości były niższe (podregion krośnieński - 88 osób, podregion przemyski - 92). W obwodzie lwowskim było 116 osób, a w regionie Wschodniej Słowacji 103 osoby.

Ludność badanego obszaru starzeje się. Świadczy o tym m.in. wzrost wieku środkowego (mediany). Najstarsi byli mieszkańcy obwodu lwowskiego z medianą w 2013 r. równą 38,2 roku, a najmłodszy mieszkańcy regionu Wschodniej Słowacji z medianą 36,4 roku. Dla województwa podkarpackiego mediana w 2013 r. wyniosła 37,7 roku.

Wykres 1. Mediana wieku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych urzędów statystycznych Polski, Słowacji i Ukrainy.

Najszybciej starzała się ludność regionu Wschodniej Słowacji. W latach 2008-2013 mediana wieku ludności tego regionu wzrosła o 2,0 lata. Dla województwa podkarpackiego mediana wzrosła o 1,9 lat, a obwodu lwowskiego o 0,8 roku. Mediana wieku kobiet w obwodzie lwowskim wyższa była o 5,7 roku od mediany mężczyzn, w województwie podkarpackim ta różnica wyniosła 3,0 lata a we Wschodniej Słowacji - 2,9 roku (tabela 13).

Tabl. 1. Struktura ludności według wieku w % ludności ogółem

Lata	Polska	Województwo podkarpackie	Słowacja	Wschodnia Słowacja	Ukraina	Obwód lwowski
0-14 lat						
2008	15,3	16,4	15,4	18,2	14,1	15,7
2013	15,0	15,5	15,3	17,7	14,8	15,8
15-64 lat						
2008	71,2	70,5	72,5	70,9	70,0	69,8
2013	70,3	70,4	71,1	70,2	69,9	69,8
65 lat i więcej						
2008	13,5	13,0	12,1	10,9	15,9	14,5
2013	14,7	14,0	13,5	12,1	15,3	14,4

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych urzędów statystycznych Polski, Słowacji i Ukrainy.

Innym wyznacznikiem starzenia się społeczeństwa jest współczynnik starości stanowiący odsetek liczby ludności w wieku 65 lat i więcej w ogólnej liczbie ludności. W 2013 r. udział ten najwyższy był w obwodzie lwowskim, tam ponad 14% populacji liczyło 65 lat i więcej. Pomimo, iż obwód lwowski charakteryzował się najwyższym współczynnikiem starości, to warto zauważyć, że najbardziej zwiększył się w regionie Wschodniej Słowacji. Współczynnik starości wzrósł z 10,9% w 2008 r. do 12,1% w 2013 r. tj. o 1,2 p. proc., podczas gdy w obwodzie lwowskim wzrost ten wyniósł na przestrzeni badanego okresu jedynie 0,1 p. proc. (tabela 1).

Najwyższym odsetkiem ludności miejskiej (60,9%) analizowanego obszaru po- granicza charakteryzował się obwód lwowski. Najstąbiej zurbanizowane było województwo podkarpackie. Tu miasta zamieszkiwało jedynie 41,2% ludności (i od 2012 r. obserwuje się wzrost liczby ludności zamieszkującej na wsi). Dodatko-

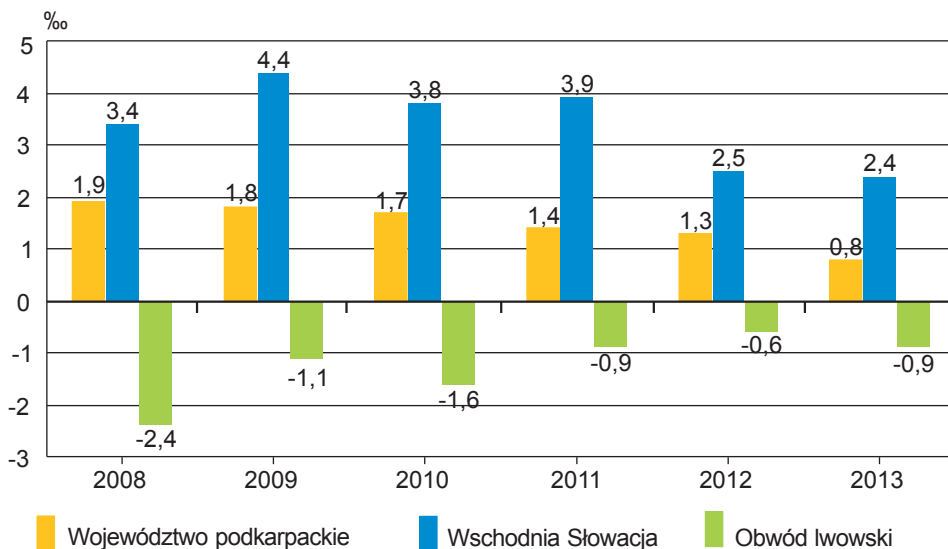
wo podregiony przygraniczne były słabiej zurbanizowane (podregion krośnieński 34,0%, a podregion przemyski - 38,6%). Tendencję spadkową ludności miejskiej przejawia również region Wschodniej Słowacji – w 2008 r. wskaźnik urbanizacji wyniósł 52,4%, a w 2013 r. – 51,6%.

1.2. Ruch naturalny ludności

Ruch naturalny jest pojęciem, pod którym kryją się zmiany w populacji powstające w skutek różnorodnych, naturalnych zdarzeń. Do tego typu zjawisk zaliczamy: urodzenia i zgony (a w konsekwencji przyrost naturalny) oraz zawieranie związków małżeńskich, separacje i rozwody. Są to zdarzenia, które powodują szereg zmian w stanie liczebnym, a także w strukturze ludności według wieku, płci oraz stanu cywilnego³.

W latach 2008-2013 przyrost naturalny (różnica między liczbą urodzeń żywych i zgonów ogółem) liczony na 1000 ludności w województwie podkarpackim i na Wschodniej Słowacji, pomimo iż był dodatni, to wykazywał tendencję malejącą. W województwie podkarpackim spadł z 1,9‰ w 2008 r. do 0,8‰ w 2013 r., a w regionie Wschodniej Słowacji spadł odpowiednio z 3,4‰ do 2,4‰. Wskaźnik ten w obwodzie lwowskim przez cały analizowany okres był ujemny jednakże poprawił się o 1,5 p. prom. (wykres 2).

Wykres 2. Przyrost naturalny na 1000 ludności

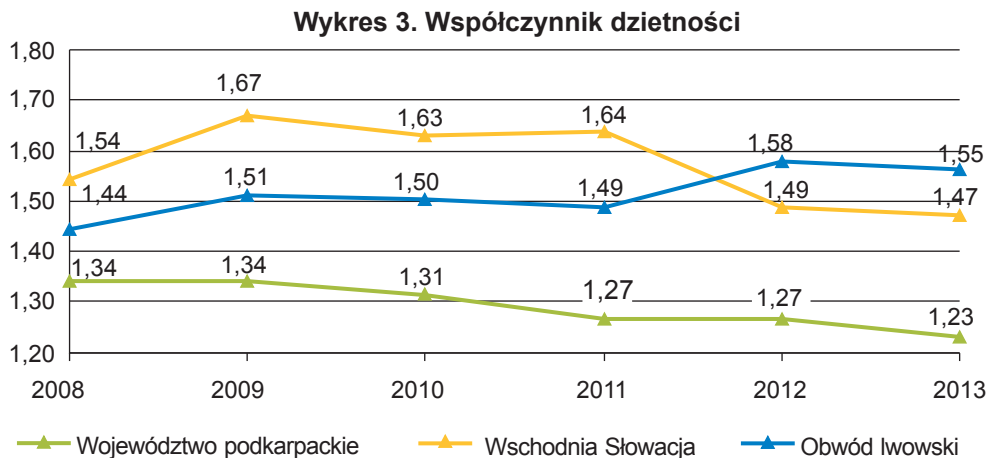
Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych urzędów statystycznych Polski, Słowacji i Ukrainy.

³ J. Holzer, *Demografia*, PWE, Warszawa 2003.

Liczba urodzeń żywych oraz ich natężenie w przeliczeniu na 1000 ludności w latach 2008-2013 wykazywały tendencje malejące w regionie Wschodniej Słowacji – o 1,2 p. prom. i w województwie podkarpackim – o 1,0 p. prom. W obwodzie lwowskim wskaźnik ten był zróżnicowany – od 11,3‰ w 2008 przez 11,2‰ w 2010 r. do 11,6‰ w 2013 r. (tabela 14). Ważnym czynnikiem wpływającym na wielkość urodzeń jest płodność kobiet tj. natężenie urodzeń w badanej populacji kobiet będących w wieku rozrodczym (15-49 lat).

Podstawowym miernikiem płodności jest współczynnik płodności określany liczbą urodzeń żywych na 1000 kobiet w wieku rozrodczym. Najwyższe wartości współczynnika płodności w analizowanych obszarach przygranicznych w 2013 r. odnotowano w obwodzie lwowskim - 47,3‰ wobec - 44,2‰ w regionie Wschodniej Słowacji i 38,4‰ w województwie podkarpackim. Współczynnik ten jedynie w obwodzie lwowskim w analizowanym okresie przejawiał tendencje wzrostowe (wzrost w stosunku do 2008 r. o 3,7 p. prom.), w województwie podkarpackim nastąpił spadek o 2,3 p. prom., a w regionie Wschodniej Słowacji o 2,8 p. prom.

Innym wyznacznikiem płodności jest współczynnik dzietności, który jest odzwierciedleniem przeciętnej liczby dzieci rodzonych przez kobietę w ciągu całego okresu rozrodczego. Aby zapewnić prostą zastępowalność pokoleń jego wartość powinna wynosić 2,1-2,15. Współczynnik poniżej tego przedziału świadczy o szybkim starzeniu się społeczeństwa, z czym mamy do czynienia na terenie 3 badanych regionów przygranicznych (wykres 3).

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych urzędów statystycznych Polski, Słowacji i Ukrainy.

Współczynnik reprodukcji brutto wyraża średnią liczbę żywo urodzonych córek przypadającą na 1 hipotetyczną matkę (kobietę w wieku 15-49 lat). Współczynnik ten wyraża stopień zastępowania pokoleń matek przez córki z założeniem, że wszystkie córki osiągną (dożyją) wiek swoich matek w momencie ich urodzenia. Jeśli współczynnik ten jest równy 1, to oznacza, że obserwowana płodność i umieralność prowadzą do prostej reprodukcji ludności, a więc że pokolenie córek jest (będzie) potencjalnie tak samo liczne, jak pokolenie matek. Gdy przewyższa 1, reprodukcja jest rozszerzona, a gdy przybiera wartość mniejszą od 1 - zwężona. W żadnym z analizowanych obszarów przygranicznych na przestrzeni lat 2008-2013 nie odnotowano współczynnika reprodukcji brutto, który przekroczyłby 1. W 2013 r. najwyższy współczynnik występował w obwodzie lwowskim – 0,757, a niższy w województwie podkarpackim – 0,601.

Innym miernikiem reprodukcji ludności jest współczynnik dynamiki demograficznej. Wyraża on stosunek liczby urodzeń żywych w badanym roku do liczby zgonów w tymże roku. Jest on niezależny od bezwzględnej wartości składników przyrostu naturalnego, zależy natomiast od ich wzajemnych proporcji. Może on przyjmować wartości:

$0 < WD$ – gdy roczna liczba urodzeń jest mniejsza od rocznej liczby zgonów,

$WD = 1$ – gdy roczna liczba urodzeń równa się rocznej liczbie zgonów,

$WD > 1$ – gdy roczna liczba urodzeń daje nadwyżkę nad roczną liczbą zgonów.

W 2013 r. we Wschodniej Słowacji i w województwie podkarpackim obserwujemy nadwyżkę liczby urodzeń nad liczbą zgonów (odpowiednio 1,272 i 1,096), natomiast w obwodzie lwowskim liczba urodzeń była niższa od liczby zgonów (0,933). Na przestrzeni lat 2008-2013 na całym badanym obszarze widoczne było powolne zmniejszanie się współczynnika dynamiki demograficznego co oznacza coraz wolniejsze tempo reprodukcji ludności (tabela 15).

Kolejnym ważnym wskaźnikiem charakteryzującym sytuację demograficzną jest przeciętne trwanie życia. Jest to wskaźnik liczony w oparciu o jednolitą metodologię zalecaną przez WHO. Wyraża on średnio liczbę lat, jaką w danych warunkach umieralności ma jeszcze do przeżycia osoba pochodząca z danej zbiorowości. W analizowanym okresie 2008-2013 przeciętne dalsze trwanie życia kobiet i mężczyzn sukcesywnie wzrastało. Najwyższe wartości przeciętnego trwania życia no-

worodka w 2013 r. występowały w województwie podkarpackim – dla płci żeńskiej wskaźnik wyniósł średnio 82,4 lat, a dla płci męskiej 74,8 lat. Wskaźniki dla obwodu lwowskiego były najniższe i wyniosły odpowiednio 68,4 lat i 78,1 lat. Natomiast w regionie Wschodniej Słowacji wskaźniki te wyniosły 72,4 lat dla płci męskiej oraz 79,8 lat dla płci żeńskiej.

Najwyższy współczynnik zgonów, czyli liczbę zgonów na 1000 ludności, odnotowano w 2013 r. w obwodzie lwowskim, tu na 1000 ludności zmarło 13 osób przy 9 osobach na Podkarpaciu i w regionie Wschodniej Słowacji.

Przyczyną największej liczby zgonów były choroby układu krążenia, które w latach 2008-2013 stanowiły ponad 50% wszystkich zgonów na Podkarpaciu i we Wschodniej Słowacji i ponad 60% zgonów w obwodzie lwowskim. Druga z najważniejszych grup przyczyn zgonów to choroby nowotworowe stanowiące ponad 20% zgonów w województwie podkarpackim i w regionie Wschodniej Słowacji oraz ponad 10% w obwodzie lwowskim (rys. 1).

Rys. 1. Struktura zgonów według przyczyn w 2013 r. (%)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych urzędów statystycznych Polski, Słowacji i Ukrainy.

1.3. Migracje ludności

Współczesne wędrówki przestrzenne przybierają różnorodne formy ze względu na ich czasowy wymiar – od mniej lub bardziej regularnej cyrkulacji w trybie nawet tygodniowym, przez popularne migracje sezonowe, po migracje typowo osiedleńcze. Postęp technologii informacyjnych i środków przekazu oraz obniżenie kosztów komunikacji i transportu sprawiają, że wybór każdej z tych strategii może być w różnych warunkach opłacalny, a zmiana wcześniej powziętej decyzji nie musi wiązać się ze stratą zainwestowanych w wyjazd środków.

Różnorodność form współczesnych migracji bierze się również z faktu, że spektrum motywacji dla ich podjęcia i celów, jakie realizują, jest niezwykle szerokie. Bez wątplenia w największym stopniu mobilność zagraniczna podejmowana jest współcześnie z pobudek ekonomicznych, jednak nie bez znaczenia nadal są motywacje związane z chęcią zdobycia specyficznego wykształcenia, łączenia się rodzin, czy wreszcie, z obaw o własne życie zagrożone w kraju pochodzenia.

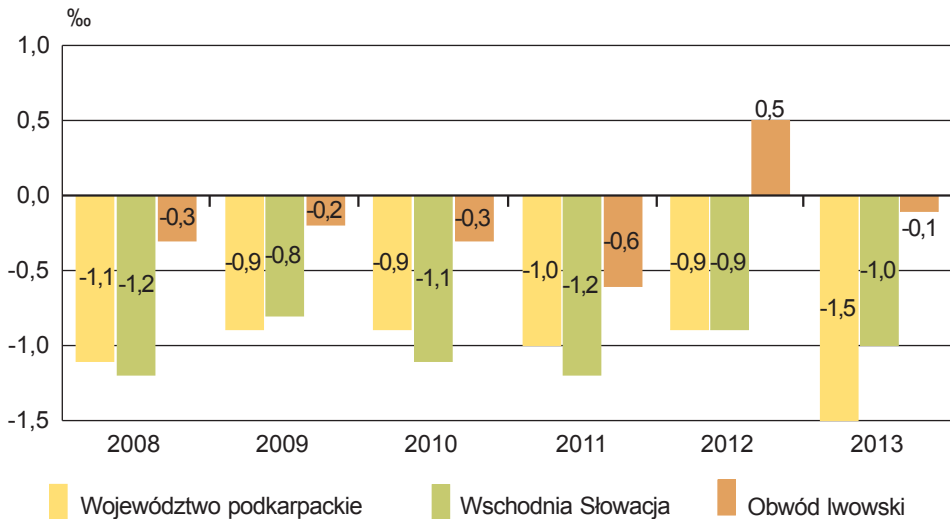
Czynnikiem wpływającym bezpośrednio na zwiększenie, bądź też zmniejszenie liczebności populacji, jak i jej rozmieszczenie są migracje, czyli przemieszczenia ludności związane ze zmianą stałego bądź też czasowego pobytu. Ich wielkość i natężenie zależy od wielu, najczęściej ekonomicznych, przyczyn.

Zarówno w 2008 r. jak i 2013 r. odpływ ludności (wymeldowania z pobytu stałego) przewyższał napływ ludności (zameldowania na pobyt stały). W przeliczeniu na 1000 ludności współczynnik salda migracji w 2013 r. w porównaniu z 2008 r. w województwie podkarpackim obniżył się, natomiast w regionie Wschodniej Słowacji i obwodzie lwowskim nieznacznie uległ poprawie (o 0,2 p. prom.).

Saldo migracji zagranicznych w województwie podkarpackim w analizowanych latach było ujemne. Dane dotyczące migracji zagranicznych nie oddają jednak w pełni skali zjawiska, ponieważ nie wszystkie wyjazdy są rejestrowane, choć często dotyczą długiego okresu. Odpływ migracyjny z Podkarpacia jest wynikiem głównie mniej atrakcyjnego rynku pracy w regionie oraz lepszych perspektyw kariery zawodowej w najlepiej rozwiniętych polskich metropoliach oraz za granicą. Jednocześnie odpływ migracyjny ogranicza potencjał rozwoju regionu, choćby dlatego,

że migracje dotyczą w znacznej mierze ludzi młodych, a także lepiej wykształconych. Według Krajowej Strategii Rozwoju Regionalnego 2010-2020, największy udział – 14,7% gospodarstw domowych, z których przynajmniej jedna osoba przebywa za granicą występuje w województwie podkarpackim. Odmienna sytuacja jest w obwodzie lwowskim i w regionie Wschodniej Słowacji. W regionach tych saldo migracji zagranicznych było w analizowanych latach dodatnie.

Wykres 4. Saldo migracji na 1000 ludności

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych urzędów statystycznych Polski, Słowacji i Ukrainy.

1.4. Analiza sytuacji demograficznej według klasyfikacji ruchu ludności Webba

Rozwój regionu i jego zasobność zależą w decydującym stopniu od potencjału zasobów ludzkich. Dobrym miernikiem wielkości procesów demograficznych jest saldo migracji (SM). Współczynnik ten przeliczony na 1 tys. ludności daje możliwość oceny atrakcyjności regionu. Można bowiem zakładać, że dodatnie saldo migracji wskazuje na atrakcyjność danego miejsca, zarówno pod względem ekonomicznym, społecznym, jak i ekologicznym, natomiast ujemne saldo migracji może być przesłanką do stwierdzenia, że dana jednostka wyludnia się ze względu na bariery rozwoju i brak perspektyw. Drugim czynnikiem mającym duże znaczenie dla potencjału demograficznego jest przyrost naturalny na 1 tys. ludności (PN),

czyli różnica między liczbą urodzeń żywych, a liczbą zgonów w badanym okresie. Związek pomiędzy tymi dwoma czynnikami został określony poprzez klasyfikację Webba⁴, która jest jedną z najbardziej znanych metod pomiaru zależności między przyrostem lub ubytkiem naturalnym, a dodatnim lub ujemnym saldem migracji, co z kolei warunkuje występowanie określonego typu przyrostu lub ubytku rzeczywistego ludności.

Typy rozwojowe (przyrost liczby ludności):

- typ A: $PN+ > |SM-|$ – przewaga przyrostu naturalnego nad ubytkiem migracyjnym,
- typ B: $PN+ > SM+$ – przyrost liczby ludności wynika w większej mierze z dodatniego przyrostu naturalnego niż z dodatniego salda migracji,
- typ C: $PN+ < SM+$ – przyrost liczby ludności wynika w większej mierze z dodatniego salda migracji niż z dodatniego przyrostu naturalnego,
- typ D: $|PN-| < SM+$ – przewaga przyrostu migracyjnego nad ubytkiem naturalnym.

Typy regresyjne (spadek liczby ludności):

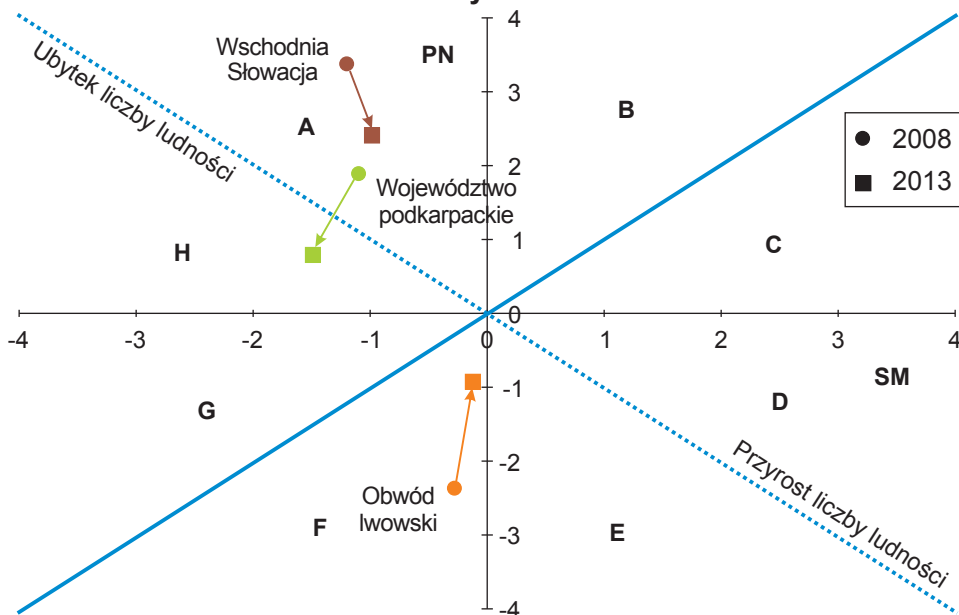
- typ E: $|PN-| > SM+$ – przewaga ubytku naturalnego nad przyrostem migracyjnym,
- typ F: $|PN-| > |SM-|$ – ubytek liczby ludności powodowany jest w większym stopniu ujemnym przyrostem naturalnym niż ujemnym saldem migracji,
- typ G: $|PN-| < |SM-|$ – ubytek liczby ludności powodowany jest w większym stopniu ujemnym saldem migracji niż ujemnym przyrostem naturalnym,
- typ H: $PN+ < |SM-|$ – przewaga ubytku migracyjnego nad przyrostem naturalnym.

W przypadku, gdy wartości współczynnika przyrostu naturalnego i współczynnika salda migracji stałej są równe wprowadza się dodatkowe typy przejściowe. Typ przejściowy może wystąpić zarówno pomiędzy jednostkami wyludniającymi i zaludniającymi się, jak również w ramach jednej z tych kategorii. W przypadku, gdy wielkość ubytku migracyjnego jest równa ubytkowi naturalnemu obszar ten należy do obszarów depopulacyjnych, nie sposób jednak określić, który czynnik

⁴ J. W. Webb, *Ruch naturalny i migracyjny jako składnik przemian ludnościowych*, Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej, IGiPZ, 1, str. 134-138, 1964.

przeważa. Typ badanej jednostki określa się odczytując relację obu zmiennych przy wykorzystaniu układu współrzędnych (oraz dodatkowo wprowadzonych przekątnych), w którym oś rzędnych odpowiada wartościom współczynnika przyrostu naturalnego, a oś odciętych wartościom współczynnika salda migracji stałej w badanym okresie.

Wykres 5. Typy rozwojowe ludności obszarów przygranicznych według metody Webba

Źródło: Opracowanie własne

Metoda Webba pozwoliła określić typy rozwojowe ludności badanych obszarów przygranicznych w latach 2008 i 2013. Z przeprowadzonej analizy wynika, że w 2008 r. na 3 badane obszary – w 2 wystąpił przyrost liczby ludności, w 1 obszarze nastąpił jej ubytek ludności. Przyrost rzeczywisty spowodowany przewagą przyrostu naturalnego nad ubytkiem migracyjnym (typ A) wystąpił w województwie podkarpackim oraz w regionie Wschodniej Słowacji. Typ F – ubytek liczby ludności spowodowany w większym stopniu ujemnym przyrostem naturalnym niż ujemnym saldem migracji – reprezentowany był przez obwód lwowski. W 2013 r., w porównaniu do 2008 r., 2 obszary zachowały swój typ demograficzny, region Wschodniej Słowacji oraz obwód lwowski, a w województwie podkarpackim nastąpił wzrost sal-

da migracji (niekorzystny) oraz spadek przyrostu naturalnego. W związku z tym, Podkarpacie zostało zakwalifikowane do typu regresyjnego H – czyli regionu, w którym występuje przewaga ubytku migracyjnego nad przyrostem naturalnym.

Analizowane pogranicze Polski, Słowacji i Ukrainy zalicza się do regionów o słabnącym potencjale demograficznym. W latach 2008-2013 nastąpił co prawda przyrost rzeczywisty ludności zamieszkującej ten obszar, przy czym wzrost ten dotyczył Podkarpacia i Wschodniej Słowacji i spowodowany był głównie dodatnim przyrostem naturalnym w tych regionach, natomiast w obwodzie lwowskim wystąpił ubytek ludności. Saldo migracji w poszczególnych regionach w tym okresie przyjmowało wartości ujemne. Nastąpiło dalsze starzenie się społeczeństwa. Zwiększył się odsetek ludzi starszych, przy jednoczesnym zmniejszeniu udziału dzieci i młodzieży. Zmniejszyła się również liczba urodzeń w województwie podkarpackim i w regionie Wschodniej Słowacji, natomiast nieznacznie zwiększyła się w obwodzie lwowskim. Przyrost naturalny obniżył się w analizowanych regionach Polski i Słowacji, a w obwodzie lwowskim, za wyjątkiem roku 2012, przyjmował wartości ujemne.

Podsumowując można zaryzykować stwierdzenie, że procesy demograficzne na badanych obszarach przygranicznych Polski, Ukrainy i Słowacji wykazują wiele niekorzystnych cech wskazujących na duże, potencjalne zagrożenie peryferyzacją tych regionów.

II. POZIOM ROZWOJU GOSPODARCZEGO OBSZARÓW PRZYGRANICZNYCH

Problemy rozwoju gospodarczego regionów są przedmiotem badań wielu ośrodków naukowych, a zagadnienia rozwoju regionalnego, w tym zwłaszcza zmniejszania dysproporcji między regionami, to jedna z istotnych kwestii polityki gospodarczej.

Procesy globalizacyjne w gospodarce wymuszają wręcz potrzebę coraz większego zainteresowania problemami rozwoju regionalnego, bo niektóre regiony korzystając z dogodnego położenia geograficznego, a przede wszystkim bazując na osiągniętej w przeszłości przewadze konkurencyjnej, znacznie przyspieszają tempo swojego rozwoju, inne zaś pozostają na marginesie procesów rozwojowych. Szczególnie szybko rozwijają się regiony silnie powiązane z ośrodkami metropolitalnymi, pełniącymi rolę centrów biznesowych, naukowo-badawczych, edukacyjnych i kulturowych. Ich rozwój nie wymaga na ogół wsparcia ze strony instytucji, bo endogeniczne czynniki są tam na tyle mocne, że zapewniają wysoką dynamikę procesów rozwojowych przez wykorzystanie mechanizmu rynkowego.

Istotnym problemem ekonomicznym i społecznym są natomiast regiony położone peryferyjnie wobec głównych centrów rozwojowych, z niską konkurencyjnością kapitału ludzkiego, co powoduje pogłębianie się dysproporcji rozwojowych w stosunku do regionów wysoko rozwiniętych gospodarczo. Przyspieszenie rozwoju takich regionów jest możliwe przez wykorzystanie czynników egzogenicznych, do których należy przede wszystkim transfer innowacji i inwestycji z regionów o wysokim poziomie rozwoju. Główna rola instytucji odpowiedzialnych za rozwój takich regionów sprowadza się do podnoszenia poziomu kwalifikacji mieszkańców, rozbudowy infrastruktury technicznej i społecznej oraz wspierania rozwoju lokalnych przedsiębiorstw, które mają być odbiorcą zewnętrznej technologii i kooperantem dla zewnętrznych inwestorów.

Drugą grupę uwarunkowań rozwojowych regionów tworzą specyficzne dla każdego regionu czynniki endogeniczne, których działanie polega na wykorzystaniu wewnętrznego potencjału rozwojowego⁵.

Dynamizowanie rozwoju regionów słabiej rozwiniętych gospodarczo wymaga zatem poszukiwania optymalnych proporcji między czynnikami egzogenicznymi

⁵ A. Czudec, *Czynniki kształtujące spójność ekonomiczną i społeczną regionu*; w: A. Czudec (red.) *Możliwości i bariery rozwoju regionalnego*, Wyd. UR w Rzeszowie, Rzeszów, 2009, str.13-31.

i endogenicznymi, bo dominacja czynników zewnętrznych prowadzi do zwiększenia się ryzyka uzależnienia rozwoju od transferów publicznych, bądź uzależnienia gospodarki regionu od jednego dużego inwestora zewnętrznego. Może też prowadzić do eksploataowania lokalnych zasobów na rzecz rozwoju regionów dobrze rozwiniętych⁶.

Województwo podkarpackie ze względu na położenie geograficzne, a także wiele cech gospodarki jest zaliczane do regionów peryferyjnych. Jednocześnie jest to region przygraniczny, co w niektórych okolicznościach może być czynnikiem dającym przewagę konkurencyjną nad innymi regionami (w przypadku dobrze rozwiniętej współpracy transgranicznej), ale najczęściej jest kolejnym czynnikiem pogłębiającym marginalizację gospodarczą regionu.

Jak wynika z badań różnych autorów, wśród regionów w Europie można wyodrębnić cztery typy:

- regiony wyspecjalizowane w wytwarzaniu wąskiej grupy produktów i korzystające z zaopatrzenia w surowce i półprodukty wytwarzane w innych regionach;
- regiony, których gospodarka jest wyspecjalizowana w ramach jednego lub kilku klastrów, zaopatrywanych w zasoby dostępne w ramach regionu;
- regiony samowystarczalne, wytwarzające szeroki asortyment produktów i korzystające głównie z zasobów własnych;
- regiony ze zróżnicowaną strukturą gospodarki, uzależnionej od dostaw zewnętrznych⁷.

W tej klasyfikacji Podkarpacie, podobnie jak przygraniczny region Wschodniej Słowacji jest zaliczane do regionów rolniczych, gdzie rolnictwo ma zdecydowanie strukturę klastrową i jest bardzo słabo powiązane z rynkami zewnętrznymi (podobnie są klasyfikowane wszystkie województwa w Polsce).

W analizie czynników rozwoju regionalnego istotne miejsce zajmuje kwestia szeroko rozumianego sąsiedztwa regionów (ang. proximity), która w jednych okolicznościach może być czynnikiem dynamizującym procesy rozwojowe, a w innych – barierą rozwoju ze względu na pojawiające się konflikty.

Zagadnienie bliskości regionów jest w literaturze rozpatrywane wieloaspektowo i dotyczy najczęściej:

- bliskości w rozumieniu geograficznym (Geographical proximity), która jest

⁶ T. G. Grosse, *Wybrane koncepcje teoretyczne i doświadczenia praktyczne dotyczące rozwoju regionów peryferyjnych*, w: *Ekspertyzy do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Polski Wschodniej do 2020 roku*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, t. I, Warszawa, 2007, str. 99-118.

⁷ M. Thisseen, F. van Oort., D. Diodato, A. Ruijs, *Regional Competitiveness and Smart Specialization in Europe*, E. Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA, 2013, str. 33-52

mierzona odległością między różnymi częściami regionów, czy czasem podróży i ma wymiar neutralny, bo – dla przykładu – przedsiębiorstwa sąsiadujących regionów mogą ze sobą współpracować, albo prowadzą swoją działalność bez wchodzenia w powiązania kooperacyjne;

- bliskości „zorganizowanej” (Organized proximity) – wyrażającej się wspólnymi działaniami podmiotów gospodarczych i mieszkańców, a czynnikiem ułatwiającym „zorganizowanie” jest przynależność do tego samego sektora gospodarki, czy wspólne tradycje kulturowe;
- bliskości instytucjonalnej (Institutional proximity) realizowanej przez wspólne działania instytucji sektora publicznego i prywatnego;
- bliskości w wymiarze społecznym (Social proximity) – budowanej przez rozwój relacji między uczestnikami procesu gospodarowania, a polegające m.in. na wymianie doświadczeń i wiedzy między pracownikami sąsiadujących regionów;
- bliskości kognitywnej (Cognitive proximity) – polegającej na współpracy w zakresie badań naukowych, czy know-how⁸.

W tym kontekście uzasadnione jest poszukiwanie odpowiedzi na pytanie o znaczenie dla gospodarek województwa podkarpackiego, regionu Wschodniej Słowacji i obwodu lwowskiego ich przygranicznego położenia i wzajemnych relacji. Jest to tym bardziej istotne, że omawiane regiony przygraniczne, będące bezpośrednimi sąsiadami geograficznymi są częścią Euroregionu Karpackiego. Jak wynika z literatury, współpraca w ramach euroregionów jest szczególnie uzasadniona tam, gdzie integracja międzyregionalna jest warunkiem racjonalnego wykorzystania zasobów i intensyfikacji procesów wzrostu i gdzie samoistne procesy integracyjne (oparte na regułach rynkowych) są słabe. Euroregion jest zatem przejawem dążeń do intensyfikacji współpracy na obszarach przygranicznych, a jej celem jest m.in. zapewnienie dobrosąsiedzkich stosunków ze społecznościami państw sąsiadujących, popieranie idei jedności europejskiej i współdziałania międzynarodowego. Współpraca transgraniczna nabiera cech euroregionu w wyniku wprowadzenia stałych, instytucjonalnych form współpracy⁹.

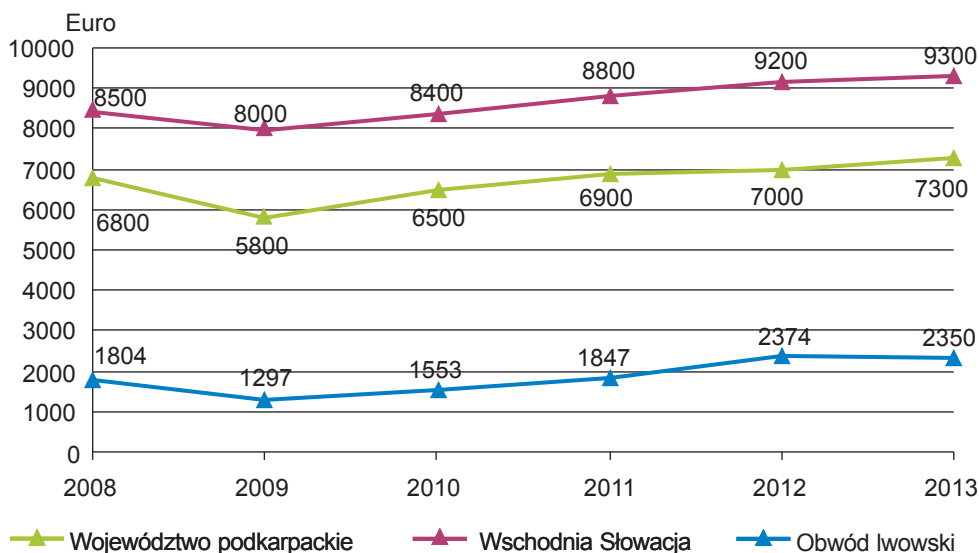
⁸ A. Torre, F. Wallet (red.), *Regional Development and Proximity Relations*, E. Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, USA, 2014, str. 47-163.

⁹ R. Koszyk-Białobrzaska, I. Zabielska, *Euroregiony jako płaszczyzna współpracy i integracji – rozważania teoretyczne*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, nr 39, 2009, str. 663-669.

2.1. Makroekonomiczne wskaźniki rozwoju regionalnego

Jednym z czynników wpływających na możliwości współpracy gospodarczej między regionami jest nie tylko ich bliskość geograficzna, ale przede wszystkim podobieństwa i różnice w poziomie rozwoju gospodarki każdego z regionów. Najbardziej ogólną, a zarazem powszechnie stosowaną miarą ilustrującą stan gospodarki jest wielkość PKB w przeliczeniu na 1 mieszkańca.

Wykres 6. Produkt krajowy brutto na 1 mieszkańca

Źródło: Dla Polski i Słowacji dane Eurostatu. Dla Ukrainy dane urzędu statystycznego Ukrainy.

Wspólną cechą każdego z trzech regionów przygranicznych (województwo podkarpackie, Wschodnia Słowacja, obwód lwowski) jest znacznie niższy od przeciętnego w każdym z krajów, wskaźnik PKB per capita. Różnica wynosiła około 30% i utrzymywała się na zbliżonym poziomie w całym analizowanym okresie. Można na tej podstawie wnioskować, że są to regiony peryferyjne w swoich państwach, a dystans jaki je dzieli od regionów lepiej rozwiniętych gospodarczo nie uległ w ostatnich latach zmniejszeniu.

Istotną różnicą dotyczy natomiast poziomu rozwoju gospodarczego, zwłaszcza w przypadku obwodu lwowskiego, na tle Podkarpacia i regionu Wschodniej Słowacji. Wprawdzie prezentowane w aneksie w tabeli 17 wskaźniki nie uwzględniają różnic siły nabywczej w poszczególnych państwach, ale można przyjąć, że nawet skorygowane w ten sposób wskaźniki uwidoczniłyby znaczną różnicę między

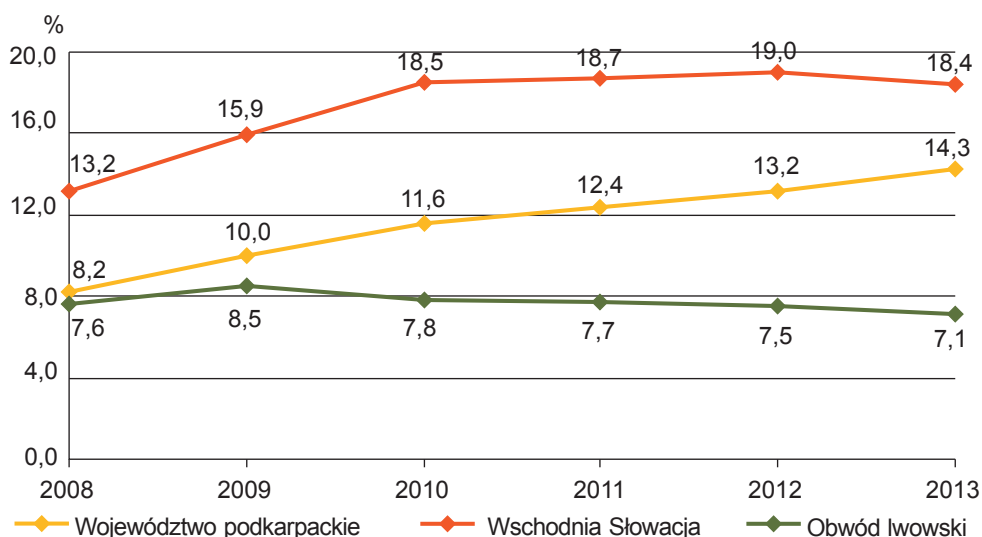
Ukrainą i obwodem lwowskim, a Polską i Słowacją. Znajduje tu także potwierdzenie teza, że sytuacja gospodarcza poszczególnych regionów jest determinowana w dużym stopniu stanem całej krajowej gospodarki.

Należy jeszcze zauważyć dość znaczące różnice poziomu rozwoju gospodarczego między podregionami na Podkarpaciu. Najwyższe wskaźniki rozwoju ma podregion rzeszowski, natomiast podregiony położone w bezpośrednim sąsiedztwie granic państwowych (krośnieński i przemyski) mają niższe wskaźniki PKB per capita.

Jeśli zatem na podstawie tego wskaźnika oceniać poziom rozwoju gospodarczego, to graniczący z Ukrainą podregion przemyski charakteryzuje się najslabiej rozwiniętą gospodarką, a sąsiadujący głównie ze Słowacją podregion krośnieński ma tylko nieco wyższy wskaźnik rozwoju gospodarczego. Może to oznaczać, że przygraniczne położenie jest w tym przypadku czynnikiem, który pogłębia marginalizację gospodarki tych podregionów.

Relacje gospodarcze między sąsiadującymi regionami są w dużym stopniu kształtowane pod wpływem sytuacji na rynku pracy. Duża i trwała nierównowaga na tym rynku, skutkująca wysokim bezrobociem, skłania mieszkańców do poszukiwania pracy w regionach z niską stopą bezrobocia (tabela 18).

Wykres 7. Stopa bezrobocia według BAEL

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych urzędów statystycznych Polski, Słowacji i Ukrainy.

Na Podkarpaciu oraz w regionie Wschodniej Słowacji wystąpiła w ostatnich latach tendencja do pogłębiania się nierównowagi na rynku pracy, o czym świad-

czy zwiększający się wskaźnik bezrobocia. Występują tu jednak dość istotne międzyregionalne różnice, bo bezrobocie w regionie Wschodniej Słowacji było ponad dwukrotnie wyższe w porównaniu z obwodem lwowskim. Nie znajduje tu zatem potwierdzenia teza o ścisłym związku wysokiego bezrobocia z niskim poziomem rozwoju gospodarczego, bo Ukraina, w tym także obwód lwowski charakteryzuje się zdecydowanie niższym wskaźnikiem PKB w przeliczeniu na 1 mieszkańca, na tle Podkarpacia, czy regionu Wschodniej Słowacji. Z kolei Słowacja jest przykładem gospodarki o relatywnie wysokim wskaźniku rozwoju gospodarczego, przy jednoczesnym wysokim bezrobociu. Warto przy tym zauważyć, że w każdym z badanych regionów utrzymuje się w ostatnich latach ujemne saldo migracji (zagadnienie to jest szczegółowo analizowane w rozdziale dotyczącym przemian demograficznych). Może to oznaczać, że różnice międzyregionalne dotyczące poziomu rozwoju gospodarki, czy bezrobocia nie są czynnikiem, który motywuje do poszukiwania pracy w sąsiednim regionie, a corocznie pewna grupa mieszkańców podejmuje decyzje o migracji do innych regionów. Można na tej podstawie wnioskować, że sąsiedztwo geograficzne regionów przygranicznych nie ma w tym przypadku istotnego znaczenia, bo nawet jeśli sąsiadujące regiony dość znacznie różnią się stanem gospodarki, to region lepiej rozwinięty nie jest wystarczająco atrakcyjny dla poszukujących pracy i poprawy warunków życia.

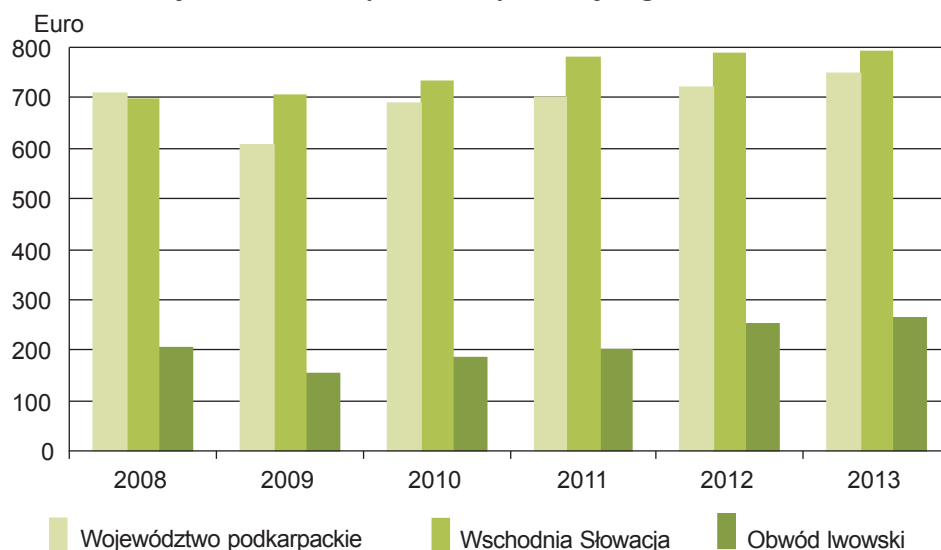
Stopa bezrobocia w województwie podkarpackim jest znacznie zróżnicowana między podregionami. Największy odsetek osób poszukujących pracy jest charakterystyczny dla podregionów bezpośrednio sąsiadujących z Ukrainą i Słowacją, natomiast relatywnie niskie bezrobocie utrzymuje się w podregionie rzeszowskim, w tym zwłaszcza w samym Rzeszowie. Znajduje tu zatem potwierdzenie teza o negatywnym oddziaływaniu przygranicznego położenia na sytuację gospodarczą tych podregionów.

Poziom rozwoju gospodarczego regionów i sytuacja na rynku pracy mają wpływ na wielkość przeciętnego miesięcznego wynagrodzenia. Jest to nie tylko jedna z kategorii ekonomicznych opisujących poziom rozwoju gospodarczego, ale także czynnik wyznaczający jakość życia mieszkańców i wpływający w związku z tym na decyzje dotyczące miejsca pracy i zamieszkania. Poziom przeciętnych wynagrodzeń w każdym z badanych regionów przygranicznych podano w tabeli 19.

Przeciętne wynagrodzenia w każdym z regionów przygranicznych były w całym analizowanym okresie niższe w porównaniu ze średnim wynagrodzeniem krajo-

wym i w ostatnich latach wykazywały dużą stabilność. Jest to zatem kolejny czynnik wyjaśniający powody ujemnego salda migracji w każdym z regionów przygranicznych. Województwo podkarpackie, jako miejsce pracy nie jest wystarczająco atrakcyjne dla mieszkańców regionu Wschodniej Słowacji (bo przeciętne wynagrodzenia w innych regionach Słowacji są wyższe jak na Podkarpaciu), jak również region Wschodnia Słowacja nie ma dobrej oferty dla poszukujących pracy mieszkańców Podkarpacia, bo poziom przeciętnych wynagrodzeń jest w obu regionach podobny, a ponadto w regionie Wschodniej Słowacji utrzymuje się wysokie bezrobocie. Inaczej ta kwestia wygląda w przypadku obwodu lwowskiego, gdzie przeciętne wynagrodzenie jest ponad dwukrotnie niższe od wynagrodzenia w Polsce, czy na Słowacji. Tutaj jednak barierą jest brak możliwości swobodnego przemieszczania się mieszkańców Ukrainy do państw Unii Europejskiej i podejmowania pracy. W związku z tym mimo, że niskie wynagrodzenia na Ukrainie mogłyby motywować do podejmowania pracy w sąsiednich regionach przygranicznych, to nie jest to możliwe ze względu na przeszkody administracyjne. Znajdują tu zatem potwierdzenie podkreślane w literaturze ustalenia, że dla rozwoju współpracy międzynarodowej obszarów przygranicznych, nie wystarczy sąsiedztwo geograficzne, jeśli nie są rozwijane inne formy sąsiedztwa (organizacyjne, instytucjonalne i społeczne).

Wykres 8. Przeciętne miesięczne wynagrodzenia brutto

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych urzędów statystycznych Polski, Słowacji i Ukrainy.

Dobrym przykładem szeroko rozwiniętej współpracy regionów przygranicznych jest Region Basel w Szwajcarii, który sąsiaduje z regionami Francji i Niemiec. Jak wynika z prowadzonych tam badań, granica państwa nie jest przeszkodą w budowaniu sieci współpracy między sąsiednimi regionami. Współpraca odbywa się przede wszystkim na poziomie instytucji regionalnych i lokalnych, a koordynatorem współpracy i reprezentantem wspólnych interesów są instytucje szwajcarskie. Podstawą takiej współpracy, niezależnie od różnic między regionami pod względem liczby ludności, czy jakości życia mieszkańców, są wspólnie podejmowane decyzje i rezygnacja z kierowania się interesami narodowymi. Efektem takiej współpracy w przypadku tych trzech regionów przygranicznych Szwajcarii, Francji i Niemiec jest wdrożenie m.in. wspólnej strategii rozwoju transportu publicznego¹⁰.

2.2. Struktura gospodarki regionów przygranicznych

Współpraca gospodarcza między regionami przygranicznymi zależy w znacznym stopniu od struktury ich gospodarki. Jeśli nie ma pod tym względem zasadniczych różnic, to przynajmniej potencjalnie, możliwe jest rozwijanie relacji między podmiotami sektora prywatnego w zakresie budowy sieci powiązań kooperacyjnych, czy między instytucjami publicznymi, odpowiedzialnymi za realizowanie podobnych zadań w wymiarze regionalnym (instytucje samorządowe, edukacyjne, kulturalne itp.). W ten sposób podmioty prywatne zwiększają swoje możliwości zdobywania rynków zewnętrznych (co jest podstawowym warunkiem podnoszenia konkurencyjności i zapewnienia rozwoju w dłuższej perspektywie), natomiast instytucje publiczne mogą bardziej skutecznie zaspokajać zbiorowe potrzeby mieszkańców. Dane liczbowe ilustrujące strukturę gospodarki badanych regionów przygranicznych podano w tabeli 2.

Znaczenie głównych sektorów gospodarki w każdym z regionów przygranicznych nie jest identyczne, a udział niektórych dziedzin w tworzeniu wartości dodanej brutto wskazuje na występowanie specyficznych dla każdego regionu odrębności. Dotyczy to zwłaszcza roli rolnictwa, które w obwodzie lwowskim ma zdecydowanie większe znaczenie niż na Podkarpaciu, ale także (choć w znacznie mniejszym stopniu) przemysłu i działalności finansowej. Natomiast wspólną cechą regionów jest bardzo wysoki udział handlu i gastronomii w tworzeniu wartości dodanej. Może to świadczyć o niskim poziomie nowoczesności i innowacyjności gospodarki tych

¹⁰ O. Walther, B. Reitel, *Cross-border Policy Networks in the Basel Region: The Effect of National Borders and Brokerage Roles*, *Space and Polity*, vol.17, nr 1, 2013, str. 217-236.

regionów, bo handel i gastronomia należą do sektorów, których rozwój opiera się głównie na wykorzystaniu nisko wykwalifikowanego czynnika pracy. Jest to zatem okoliczność, która powinna wręcz wymuszać potrzebę zmian struktury gospodarki badanych regionów w kierunku rozwoju zaawansowanych technologicznie gałęzi przemysłu i sfery usług opartych na wysokiej jakości kapitału ludzkiego. Uruchomienie i zdynamizowanie takich procesów wymagałoby nie tylko dużych nakładów, ale także rozwijania współpracy między podmiotami gospodarczymi działającymi w takich samych dziedzinach gospodarki w regionach przygranicznych. Tak zorganizowana współpraca służyłaby otwieraniu się podmiotów gospodarczych na rynki zewnętrzne i wzmocnieniu pozycji tych podmiotów na rynkach krajowych, a w dalszej kolejności także na całym europejskim rynku.

Tabl. 2. Struktura wartości dodanej brutto w 2013 r. (w %)

Wyszczególnienie ^a	Polska	Woje- wództwo podkar- packie	Słowacja	Wschod- nia Słowa- cja	Ukraina	Obwód Iwowski
Rolnictwo	3,1	1,9	4,0	4,5	9,9	8,6
Przemysł	26,0	29,3	24,7	24,3	22,7	17,8
Budownictwo	7,6	7,6	8,5	11,0	2,9	2,6
Handel i gastronomia	29,5	28,1	26,6	26,9	29,5	32,6
Działalność finansowa	9,2	8,0	10,8	8,4	12,4	12,6
Pozostałe usługi	24,7	25,2	25,4	24,9	22,6	25,8

a Patrz Uwaga pod tabelą nr 21 na stronie 118.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Eurostatu oraz urzędów statystycznych Polski i Ukrainy.

Dane zaprezentowane w tabeli 20 pokazują także występowanie pewnych różnic w strukturze gospodarki między podregionami na Podkarpaciu. Widać to zwłaszcza w przypadku podregionu przemyskiego, który – na tle innych podregionów – ma relatywnie wysoki udział rolnictwa i zdecydowanie najniższy udział przemysłu w strukturze wartości dodanej. Można na tej podstawie zakładać, że gospodarka tego podregionu wymaga restrukturyzacji w większym zakresie niż w pozostałych podregionach. W pewnym stopniu są to cechy podobne, do tych w gospodarce obwodu Iwowskiego, z którym podregion przemyski bezpośrednio sąsiaduje.

Jednym z kryteriów oceny poziomu rozwoju gospodarki jest struktura zatrudnienia. Wysoki udział pracujących w rolnictwie, może świadczyć o niskiej wydajności

czynnika pracy, bo jedną ze specyficznych cech tego sektora gospodarki jest słabsze niż w innych sektorach tempo przyrostu rozmiarów produkcji, ze względu na biologiczny charakter produkcji rolnej, a także z powodu wolno rosnącego popytu na żywność. Z kolei wysoki udział zatrudnienia w pozostałych usługach najczęściej oznacza, że sektor publiczny pozostaje ważnym pracodawcą, natomiast relatywnie małe znaczenie w tworzeniu miejsc pracy ma mechanizm rynkowy. Podstawowe dane na temat struktury pracujących w regionach przygranicznych Polski, Słowacji i Ukrainy podano w tabeli 3.

Tabl. 3. Struktura pracujących według rodzajów działalności w 2013 r. (w %)

Wyszczególnienie ^a	Polska	Województwo podkarpackie	Słowacja	Wschodnia Słowacja	Ukraina	Obwód lwowski
Rolnictwo	17,1	32,8	3,3	3,3	17,5	19,9
Przemysł	20,5	19,5	25,8	23,2	16,0	14,3
Budownictwo	5,8	4,7	10,0	12,4	4,4	7,1
Handel i gastronomia ..	24,3	17,5	26,3	26,1	31,6	28,3
Działalność finansowa	4,0	2,0	3,0	2,0	3,2	2,3
Pozostałe usługi	28,2	23,5	31,6	33,1	27,3	28,1

a Patrz Uwaga pod tabelą nr 21 na stronie 118.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych urzędów statystycznych Polski, Słowacji i Ukrainy.

Struktura zatrudnienia jest dość mocno zróżnicowana między badanymi regionami. Szczególnie wyraźne różnice dotyczą zwłaszcza rolnictwa, które jest miejscem pracy dla ponad 30% aktywnych zawodowo w województwie podkarpackim, podczas gdy we Wschodniej Słowacji zaledwie nieco ponad 3% pracujących utrzymuje się z rolnictwa. Z kolei przemysł jako miejsce pracy ma niewielkie znaczenie w obwodzie lwowskim, zwłaszcza w porównaniu z regionem Wschodniej Słowacji. Ponadto na Podkarpaciu relatywnie małe znaczenie (pod względem liczby pracujących) mają usługi rynkowe. Można na tej podstawie zakładać, że znaczące zwiększenie dynamiki rozwoju gospodarczego na Podkarpaciu (a także w obwodzie lwowskim) będzie uwarunkowane zdolnością do przeprowadzenia zasadniczych zmian w strukturze zatrudnienia. Charakterystyczną cechą rozwiniętych gospodarek jest bowiem niewielki odsetek pracujących w rolnictwie (tak jak to ma miejsce

w regionie Wschodniej Słowacji) i rosnące zatrudnienie w pozostałych sektorach, w tym zwłaszcza w wymagających wysokiej jakości kapitału ludzkiego usługach finansowych, ubezpieczeniowych, informatycznych, itp. Z kolei słabą stroną gospodarki obwodu lwowskiego jest małe znaczenie przemysłu w strukturze zatrudnienia, a tworzenie nowych miejsc pracy w tym sektorze gospodarki wiąże się na ogół z bardzo kosztownymi inwestycjami, a także z przeprofilowaniem kształcenia na potrzeby nowych podmiotów gospodarczych. W sytuacji regionów peryferyjnych pokonywanie tych barier zależy przede wszystkim od stworzenia atrakcyjnych warunków dla inwestycji zewnętrznych.

Rys. 2. Struktura pracujących według rodzajów działalności w 2013 r. (w %)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych urzędów statystycznych Polski, Słowacji i Ukrainy.

Na podstawie analizy struktury pracujących w badanych trzech regionach przygranicznych można stwierdzić, że zmniejszenie dysproporcji rozwojowych między tymi regionami, a regionami z wysoko rozwiniętą gospodarką wymaga przepro-

wadzenia dość zasadniczych zmian w strukturze zatrudnienia, a tym samym całej gospodarki. Uwaga ta dotyczy zwłaszcza województwa podkarpackiego i obwodu lwowskiego. Wprawdzie region Wschodniej Słowacji ma strukturę zatrudnienia najbardziej zbliżoną do wysoko rozwiniętych gospodarek, ale analizowane wcześniej wskaźniki makroekonomiczne nie sytuują tego regionu w grupie regionów zamożnych. Można na tej podstawie wnioskować, że samo dostosowanie struktury pracujących do wymogów konkurencyjnych gospodarek nie jest gwarancją wysokiego poziomu rozwoju gospodarczego, jeśli podstawowe sektory gospodarki nie są zdolne do konkurowania na globalnym rynku.

Potwierdzeniem tej tezy są wyniki badań nad specjalizacją regionalną w Europie¹¹. Wynika z nich, że – na tle ogółu europejskich regionów – Podkarpacie (podobnie jak większość regionów w Polsce) należy do regionów z mocno wyeksponowaną specjalizacją w rolnictwie, przy czym jest to rolnictwo o niskim stopniu konkurencyjności i dlatego słabo obecne na rynkach zewnętrznych (niski stopień otwartości). Podobnie jak Podkarpacie jest charakteryzowany region Wschodniej Słowacji.

Ocenę poziomu rozwoju rolnictwa w każdym z trzech regionów przygranicznych przeprowadzono w kolejnej części tego rozdziału.

2.3. Znaczenie rolnictwa w gospodarce regionów przygranicznych

Rolnictwo jest specyficznym sektorem gospodarki, bo z jednej strony, w wyniku rozwoju nierolniczych segmentów agrobiznesu staje się w coraz większym stopniu jedynie dostawcą surowców dla różnych branż przemysłu rolno-spożywczego, z drugiej zaś w wielu regionach pozostaje ważnym sektorem gospodarki jako źródło dochodów znacznej części pracujących, a także ze względu na funkcje poza-produkcyjne związane z dostarczaniem dóbr publicznych, czy zachowaniem sieci osadniczej na wsi. Jednakże podstawowym warunkiem skutecznego wypełniania przez rolnictwo zadania polegającego na dostarczaniu oczekiwanych dochodów rodzinom rolniczym jest jego konkurencyjność i trwała tendencja do zwiększania produktywności.

Z badań dotyczących podkarpackiego rolnictwa wynika, że ten sektor gospodarki ma bardzo niewielkie znaczenie w tworzeniu PKB, a ponadto wykazuje wiele

¹¹ M. Thissen, F. van Oort, D. Diodato, A. Ruijs, *Regional Competitiveness*, op.cit., str. 54-87.

cech stagnacji i słabego wykorzystania podstawowych zasobów wytwórczych¹². Jednocześnie wysokie zatrudnienie w rolnictwie podkarpackim oznacza, że jest to źródło dochodów dla dużej części pracujących w tym regionie. W tych okolicznościach ważne jest dynamizowanie procesów rozwojowych tego sektora gospodarki poprzez poszukiwanie nowych rynków i nowych form dystrybucji produktów rolniczych, także we współpracy z sąsiednimi regionami. Jednakże taka współpraca jest możliwa wówczas gdy sektory te w każdym z regionów są komplementarne pod względem wielkości i struktury produkcji. Podstawowe wskaźniki ilustrujące stan rolnictwa na Podkarpaciu i w sąsiednich regionach przygranicznych przedstawiono w tabeli 4.

Tabl. 4. Wskaźniki stanu rolnictwa w regionach przygranicznych w 2013 r.

Wyszczególnienie	Polska	Woje- wództwo podkar- packie	Słowacja	Wschod- nia Sło- wacja	Ukraina	Obwód Iwowski
Udział użytków rolnych w ogólnej powierzchni ^a (w %)	60,0	52,9	49,0	45,5	68,8	57,9
Udział zbóż w powierzchni zasiewów (w %)	72,5	73,4	56,8	47,3	57,2	48,8
Plony zbóż (w t/1 ha)	3,8	3,3	4,5	3,7	4,0	4,0
Obsada bydła (w szt./100 ha użytków rolnych)	40,1	16,6	19,8	18,6	12,2	23,0
Obsada trzody chlewnej (w szt./100 ha użytków rolnych)	76,4	30,0	26,2	13,9	21,3	32,0
Produkcja żywca rzeźnego w przeliczeniu na mięso/1 ha UR (w kg)	267,4	140,5	95,9	36,7	91,1	180,0
Produkcja mleka/1 ha użytków rolnych (w l)	845,2	419,9	484,0	299,4	309,6 ^b	592,2 ^b

^a Dla Polski i województwa podkarpackiego dane prezentowane są według ewidencji geodezyjnej. ^b W kilogramach.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych urzędów statystycznych Polski, Słowacji i Ukrainy.

Wskaźniki charakteryzujące stan podkarpackiego rolnictwa potwierdzają tezę o jego niskiej produktywności na tle pozostałych dwóch regionów przygranicznych. Świadczą o tym przede wszystkim niskie plony zbóż (zwłaszcza w sytuacji gdy jest to na Podkarpaciu zdecydowanie dominujący kierunek produkcji), a także niska wydajność mleczna krów. Konsekwencją takiego stanu są słabe związki podkar-

¹² A. Czudec, R. Kata, *Miejsce rolnictwa w gospodarce regionów*, Roczniki Naukowe SERiA, t.XV, z.2, 2013, str. 58-63.

packiego rolnictwa z rynkiem, bo podstawowym warunkiem trwałej obecności gospodarstw rolnych w łańcuchu żywnościowym tworzonym wspólnie z przedsiębiorstwami przetwórstwa rolno-spożywczego i siecią placówek handlowych, jest duża skala produkcji w połączeniu z wysoką wydajnością ziemi i innych czynników wytwórczych. Tymczasem w województwie podkarpackim jedynie 43% gospodarstw miało w 2013 roku jakikolwiek związek z rynkiem, a tylko 3,4% gospodarstw sprzedawało w całości swoje produkty na rynku. Jednocześnie 44% produkowało wyłącznie na własne potrzeby, a 13% gospodarstw nie prowadziło żadnej produkcji. Pozytywną tendencją było natomiast zmniejszanie się liczby gospodarstw rolnych (w latach 2010-2013 ich liczba zmniejszyła się o 5,4%), a odsetek gospodarstw sprzedających swoje produkty zwiększył się o 40%. Na podstawie zaprezentowanych danych liczbowych można zatem wnioskować, że zasoby ziemi rolniczej, które są na Podkarpaciu podobne jak w regionach przygranicznych Słowacji i Ukrainy (przy dużym wewnętrznym zróżnicowaniu między podregionami) powinny być znacznie bardziej efektywnie wykorzystane do produkcji rolniczej, co jest warunkiem zdynamizowania tendencji do zwiększania towarowości podkarpackiego rolnictwa i stawania się w przyszłości partnerem dla nierolniczych ogniw agrobiznesu na Słowacji i Ukrainie.

Jednakże, jak wynika z analizy wskaźników makroekonomicznych, a zwłaszcza struktury zatrudnienia na Podkarpaciu, zasadniczym warunkiem uruchomienia przemian prowadzących do istotnej poprawy konkurencyjności podkarpackiego rolnictwa jest zmniejszenie liczby pracujących w rolnictwie i zwiększanie w ten sposób wydajności pracy. Aby ten warunek mógł być skutecznie realizowany, konieczne jest z kolei rozwijanie pozarolniczej działalności gospodarczej, absorbującej nadwyżki czynnika pracy z rolnictwa.

W przypadku każdego z trzech badanych regionów przygranicznych istotną barierą rozwoju pozarolniczej działalności gospodarczej jest bardzo duży udział obszarów wiejskich tak pod względem powierzchni jak – przede wszystkim – liczby mieszkańców¹³.

¹³ A. Belajova, J. Gecikova, *Structural and Process Changes in the Slovak Countryside*, w: V. Gozora (red.) *Structural and Process Changes in the Agriculture of Central and Eastern European Countries*, The Slovak University of Agriculture, Nitra, 2006, str. 24-42.

2.4. Pozarolnicza działalność gospodarcza

Znaczenie pozarolniczej działalności gospodarczej jako czynnika rozwoju regionalnego jest szeroko podnoszone w literaturze¹⁴. Dobrze rozwinięta działalność gospodarcza pozwala optymalizować wykorzystanie endogenicznych czynników rozwoju regionalnego, specyficznych dla każdego regionu. W jednych regionach będą to walory środowiska przyrodniczego konieczne dla rozwoju różnych form turystyki, w innych – wysoka jakość kapitału ludzkiego i społecznego tworząca ofertę dla inwestorów zewnętrznych, w innych – specjalizacje regionalne i tradycje w wytwarzaniu charakterystycznych dla danego regionu towarów i usług.

Jednym z warunków rozwoju działalności gospodarczej w regionie jest spełnianie kryterium bliskości organizacyjnej w relacjach z sąsiadami, polegającej m.in. na budowaniu relacji opartych na koordynacji działań wewnątrz firm i między firmami, prowadzącej do ożywienia bezpośrednich kontaktów i powstania sieci lokalnych podmiotów gospodarczych. Bliskość organizacyjna sprzyja wspólnemu podejmowaniu decyzji, co pozwala unikać marnotrawstwa z powodu wyniszczającej konkurencji¹⁵.

Organizowana na takich zasadach działalność gospodarcza sprzyja powstawaniu nowych podmiotów gospodarczych, co z kolei prowadzi do poprawy wykorzystania zasobów regionu i uruchamia endogeniczne czynniki jego rozwoju.

W obszarach przygranicznych rozwój pozarolniczej działalności gospodarczej wymaga przy tym współpracy między podmiotami z sąsiednich regionów w taki sposób, aby ich działalność była komplementarna i tworzyła ofertę dla rynków zewnętrznych.

W tym kontekście powstaje pytanie o poziom pozarolniczej działalności gospodarczej w regionach przygranicznych Polski, Słowacji i Ukrainy. Można przyjąć tu hipotezę zakładającą, że systematycznie rosnąca liczba podmiotów gospodarczych w tych regionach jest świadectwem ich bliskości organizacyjnej.

Liczba podmiotów gospodarczych w przeliczeniu na 10 tys. ludności była w ostatnich latach w województwie podkarpackim znacznie niższa w porównaniu

¹⁴. J. Szlachta, *Wyzwania przed europejską polityką spójności*, Prace i Materiały Instytutu Rozwoju Gospodarczego SGH, nr 92, 2013, str. 213-239; D. Zając, *Znaczenie pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w procesie rozwoju wielofunkcyjnego rolnictwa i obszarów wiejskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Seria: Monografie i Opracowania, nr 17, Rzeszów, 2014, str. 148-167.

¹⁵. D. Makulska, *Koncepcje i czynniki rozwoju regionalnego*, Prace i Materiały Instytutu Rozwoju Gospodarczego SGH, nr 92, 2013, str. 117-138.

ze stanem przeciętnym w Polsce, a różnica wynosiła w każdym roku około 30%. Nie ma przy tym istotnych różnic gdy chodzi o dynamikę przyrostu przedsiębiorstw, bo na Podkarpaciu podobnie jak w całej Polsce kształtowała się na podobnym poziomie. Można zatem na tej podstawie wnioskować, że relatywnie słabe zaawansowanie rozwoju przedsiębiorczości w województwie podkarpackim nie wykazuje tendencji do większych zmian, co jest cechą regionów peryferyjnych.

Tabl. 5. Liczba podmiotów gospodarczych w przeliczeniu na 10 tys. mieszkańców

Wyszczególnienie	Polska	Województwo podkarpackie	Słowacja	Wschodnia Słowacja	Ukraina ^a	Obwód lwowski ^a
2008	985	687	1087	908	796	633
2009	981	690	1094	901	853	721
2010	1015	717	1118	915	677	585
2011	1004	710	1133	903	580	490
2012	1032	728	1128	895	566	494
2013	1057	750	1152	906	595	527

^a Dane dotyczące podmiotów gospodarczych: w tym przedsiębiorstwa i organizacje zarejestrowane w Państwowym Rejestrze Przedsiębiorstw i Organizacji Ukrainy i osoby fizyczne według danych Urzędu Skarbowego.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych urzędów statystycznych Polski, Słowacji i Ukrainy.

Z kolei analiza liczby podmiotów gospodarczych w podziale na podregiony (tabela 23) pozwala zauważyć dość istotne różnice wewnątrzregionalne. Zdecydowanie najmniejsza liczba podmiotów jest w podregionie przemyskim, który bezpośrednio sąsiaduje z obwodem lwowskim. Większą liczbę podmiotów gospodarczych mają podregiony: krośnieński (graniczy ze Słowacją) i tarnobrzeski (nie sąsiaduje bezpośrednio z granicą państwa). Natomiast zdecydowanie najwięcej podmiotów działa na terenie podregionu rzeszowskiego, co oznacza, że bliskość większego ośrodka miejskiego sprzyja rozwojowi pozarolniczej działalności gospodarczej, a z kolei bezpośrednia bliskość wschodniej granicy Polski jest czynnikiem utrudniającym założenie i prowadzenie takiej działalności. W przypadku granicy ze Słowacją są korzystniejsze warunki do prowadzenia działalności gospodarczej ze względu na pełną otwartość granicy, a także w związku z dużą atrakcyjnością turystyczną podregionu krośnieńskiego (Bieszczady i Beskid Niski).

Należy przy tym zauważyć, że liczba podmiotów gospodarczych w obwodzie lwowskim nie różni się znacząco od wskaźników dla podregionu przemyskiego i wykazywała przy tym w latach 2005-2013 niską dynamikę przyrostu. Istotna odmienność polega natomiast na tym, że w podregionie przemyskim – podobnie jak w pozostałych podregionach na Podkarpaciu – widoczna jest trwała tendencja do zwiększania się liczby podmiotów gospodarczych, natomiast w obwodzie lwowskim nastąpił bardzo wyraźny spadek liczby podmiotów po 2009 roku. Identyczny kierunek zmian miał miejsce w całej gospodarce Ukrainy, co może być dowodem na to, że – mimo bliskości geograficznej województwa podkarpackiego i obwodu lwowskiego – brak jest widocznych symptomów bliskości organizacyjnej, bo procesy gospodarcze w obu regionach są odbiciem zmian zachodzących w gospodarkach krajowych, natomiast sąsiedztwo geograficzne nie ma w tym przypadku większego znaczenia.

Ważną miarą poziomu rozwoju gospodarczego regionu – poza liczbą podmiotów gospodarczych – jest wartość produkcji sprzedanej przemysłu. Dane na ten temat podano w tabeli 6 oraz tabeli 26.

Tabl. 6. Produkcja sprzedana przemysłu w przeliczeniu na 1 mieszkańca (w tys. zł)

Wyszczególnienie	Polska	Województwo podkarpackie	Słowacja	Wschodnia Słowacja	Ukraina	Obwód Lwowski
2008	22,4	13,1	48,0	24,5	9,2	4,0
2009	21,9	12,2	46,3	22,0	6,8	3,3
2010	23,9	13,4	49,7	24,9	8,8	3,8
2011	27,7	15,4	58,7	28,0	10,8	4,7
2012	28,6	16,2	63,9	28,4	12,4	5,5
2013	29,0	16,8	64,0	26,6	11,5	5,3

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych urzędów statystycznych Polski, Słowacji i Ukrainy.

Jak wynika z tabeli 26 Podkarpacie jest bardzo mocno zróżnicowane wewnętrznie pod względem poziomu rozwoju przemysłu. Zdecydowanie najniższe wskaźniki rozwoju ma podregion przemyski, gdzie produkcja sprzedana przemysłu ma kilkakrotnie niższą wartość w porównaniu z pozostałymi podregionami. Jest to zatem kolejne potwierdzenie hipotezy o negatywnym oddziaływaniu bezpośredniej bliskości wschodniej granicy Polski na możliwości rozwoju gospodarczego, w sytuacji gdy relacje między regionami przygranicznymi ograniczają się do bliskości geograficznej i nie mają oparcia w innych formach sąsiedztwa. Jest to także dowód

na niską atrakcyjność tego podregionu. Nieco lepiej pod tym względem wypada podregion krośnieński, ale produkcja sprzedana przemysłu ma tu niższą wartość na tle dwóch pozostałych podregionów.

Z porównania wartości produkcji sprzedanej przemysłu w podregionie przemyskim i obwodzie lwowskim wynika, że poziom rozwoju działalności przemysłowej, a także jej konkurencyjność są na niskim poziomie po obu stronach granicy polsko-ukraińskiej. Niskie wskaźniki produkcji sprzedanej w przeliczeniu na 1 mieszkańca mogą świadczyć o słabym wykorzystaniu endogenicznych czynników rozwoju w bezpośrednim sąsiedztwie granicy i wskazywać na potrzebę budowy silnych powiązań integrujących podmioty gospodarcze w podregionie przemyskim i obwodzie lwowskim z partnerami zewnętrznymi. Rozwój współpracy transgranicznej mógłby tu być jednym z istotnych czynników dynamizowania rozwoju gospodarczego na tych obszarach.

Na podstawie analizy wskaźników ilustrujących poziom rozwoju gospodarczego Podkarpacia i sąsiadujących z nim regionów Słowacji i Ukrainy można stwierdzić, że przygraniczne położenie należy traktować głównie jako czynnik pogłębiający peryferyzację podregionów położonych w bezpośredniej bliskości granicy państwowej, w tym zwłaszcza z Ukrainą. Przyczyną takiego stanu są słabe powiązania gospodarcze między regionami przygranicznymi, wynikające w dużym stopniu z niedostatecznie rozwiniętych relacji budujących bliskość organizacyjną (współpraca w ramach sektorów gospodarki i kapitału ludzkiego) oraz bliskość instytucjonalną (współpraca instytucji sektora publicznego i podmiotów prywatnych). Pośrednim dowodem na marginalne znaczenie takiej współpracy jest niedostrzeżenie jej znaczenia w „Strategii Rozwoju Województwa – Podkarpackie 2020”, mimo, że doświadczenia innych regionów przygranicznych pokazują, że współpraca transgraniczna może być ważnym czynnikiem dynamizującym rozwój gospodarczy (na zasadzie łączenia potencjałów i wykorzystania efektu synergii). Jako przykład regionu, którego władze samorządowe dostrzegają znaczenie współpracy przygranicznej można podać województwo lubelskie. W Strategii rozwoju tego województwa wśród celów operacyjnych jest przełamywanie niekorzystnych efektów przygranicznego położenia regionu m.in. przez selektywne wspieranie rozwoju funkcji gospodarczych, których efektem poza – aktywizacją gospodarczą – ma być zahamowanie negatywnych tendencji demograficznych występujących szczególnie na obszarze przygranicznym¹⁶.

¹⁶ A. Miszczuk, *Rozwój obszarów wiejskich w regionalnych dokumentach strategicznych 2014-2020 (na przykładzie województw lubelskiego i podkarpackiego)*, Studia KPZK PAN, tom CLVI, 2014, str. 219-243.

III. INNOWACJE JAKO CZYNNIK ROZWOJU GOSPODARCZEGO OBSZARÓW PRZYGRANICZNYCH

Rozwój współczesnej gospodarki w znacznym stopniu jest powiązany z działaniami związanymi z podnoszeniem konkurencyjności podmiotów istniejących na rynku, a tym samym ich innowacyjności. W literaturze przedmiotu pojęcie innowacji jest w różny sposób definiowane przez ekonomistów oraz badaczy zajmujących się naukami ścisłymi i społecznymi. Pojęcie to coraz częściej stosuje się do opisu zjawisk zachodzących w gospodarce, głównie do określenia wyzwań stojących przed podmiotami poruszającymi się w środowisku ekonomicznym i funkcjonującymi w społeczeństwie. Występują jednak pewne rozbieżności w definiowaniu tego pojęcia¹⁷. Najczęściej definicje nawiązują do klasycznego ujęcia J.A., Schumpetera wg którego działania innowacyjne polegają na wdrożeniu nowego lub znacząco udoskonalonego produktu (wyrobu lub usługi) lub procesu, nowej metody marketingowej lub nowej metody organizacyjnej w praktyce gospodarczej, organizacji miejsca pracy lub stosunkach z otoczeniem. Przez innowacyjność można także rozumieć chęć i zdolność przedsiębiorstw do ciągłego poszukiwania i wykorzystywania w praktyce wyników prac badawczych i rozwojowych. Działalność innowacyjna może być prowadzona przez samo przedsiębiorstwo na jego własnym terenie, wspólnie z innymi podmiotami lub może polegać na nabyciu dóbr, usług, w tym usług konsultingowych, bądź wiedzy ze źródeł zewnętrznych. Firma, która chce zmienić swoje produkty, zdolności lub systemy produkcji, marketingu i organizacji, ma więc do dyspozycji dwie możliwości. Może ona zainwestować w działalność o charakterze twórczym i opracowywać innowacje we własnym zakresie – samodzielnie lub wspólnie z partnerami zewnętrznymi – lub może w procesie dyfuzji przyswoić sobie innowacje opracowane przez inne firmy lub instytucje.

Z działalnością innowacyjną powiązany jest rozwój w zakresie technologii informacyjnej. W wyniku ciągłego postępu technicznego informacja stała się bowiem jednym z podstawowych czynników wytwórczych. Postęp z jednej strony przyczynia się do generowania coraz większych zasobów informacji, z drugiej zaś rozwój tych zasobów staje się warunkiem powstawania nowych technologii, produktów oraz rozwiązań. Dzisiejsze złożone struktury społeczno-gospodarcze wymagają zarówno od społeczności jak i przedsiębiorstw dysponowania coraz większymi zasobami infor-

¹⁷ N. Derlukiewicz, *Rola innowacji w rozwoju przestrzennym* [w:] *Współczesne koncepcje rozwoju gospodarki i społeczeństwa*, red. S. Korenik, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego We Wrocławiu, Wrocław 2010, s.142.

macji. Duże znaczenie wobec tego mają obecnie technologie oraz narzędzia, które umożliwiają zarówno dostęp do już wytworzonych informacji jak i ich wykorzystanie, ale także stwarzają możliwość wytworzenia nowych informacji¹⁸.

Jednym z kluczowych elementów działalności innowacyjnej jest rozwój działalności badawczo-rozwojowej (B+R). Obejmuje ona pracę twórczą podejmowaną w sposób systematyczny w celu zwiększania zasobów wiedzy oraz wykorzystywanie jej do tworzenia nowych zastosowań.

Analizując poziom zaawansowania działalności badawczo-rozwojowej na danym obszarze należy zwrócić uwagę na kilka kluczowych jej wyznaczników takich jak liczba osób zatrudnionych w tej działalności, liczba pracowników badawczo-rozwojowych czy wielkość nakładów na działalność B+R.

Rosnąca rola innowacji w dynamizowaniu procesów rozwoju społeczno-gospodarczego legła u podstaw poszukiwania źródeł dyfuzji wiedzy oraz dyfuzji innowacji odgrywających kluczową rolę w kształtowaniu zdolności innowacyjnej przedsiębiorstw, a tym samym ich konkurencyjności przenoszącej się z czasem na całe regiony, w których działają. Ważną rolę w tym procesie mogą odgrywać pozyskiwani inwestorzy. Stąd też władze odpowiedzialne za rozwój poszczególnych jednostek terytorialnych starają się tworzyć warunki podnoszące atrakcyjność regionów dla inwestorów. Jedną z dróg prowadzących do uzyskania takiego efektu, w regionach zapóźnionych w rozwoju, z problemami strukturalnymi jest tworzenie specjalnych stref ekonomicznych (SSE). Ta „ścieżka” przyciągania inwestorów z dużą starannością jest wykorzystywana w regionie Podkarpacia. W ramach pozyskania inwestorów władze regionów przygranicznych podjęli starania aby część terenu została włączona do stref ekonomicznych. Zarówno w podregionie krośnieńskim jak i przemyskim część terenów inwestycyjnych należy do Specjalnej Strefy Ekonomicznej Euro-Park Mielec (SSE)¹⁹. Na terenie podregionu krośnieńskiego powstały 3 podstrefy: Krosno, Zagórz i Sanok. W tych podstrefach za-inwestowało 5 przedsiębiorstw. W podregionie przemyskim w ramach SSE inwestuje 3 przedsiębiorstwa w dwóch podstrefach: Jarosław i Lubaczów. Potencjalni inwestorzy mają również możliwość wybrania terenów pod inwestycje należących do Tarnobrzeskiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej Euro-Park Wisłosan²⁰, która zlokalizowana jest w Podstrefie Jasło (6 przedsiębiorstw) oraz Podstrefie Przemyśl (3 przedsiębiorstwa) i Rejonie Inwestycyjnym Orły (4 przedsiębiorstwa).

¹⁸ *Spółeczeństwo informacyjne w Polsce*. Wyniki badań statystycznych z lat 2006-2010, Główny Urząd Statystyczny, Urząd Statystyczny w Szczecinie, Warszawa, 2010,

¹⁹ <http://www.europark.arp.pl/inwestorzy-w-sse/inwestorzy>; dostęp dnia 17.11.2015 r.

²⁰ <http://www.tsse.arp.pl/inwestorzy-tsse/inwestorzy-i-podstrefy-tsse>; dostęp dnia 17.11.2015 r.

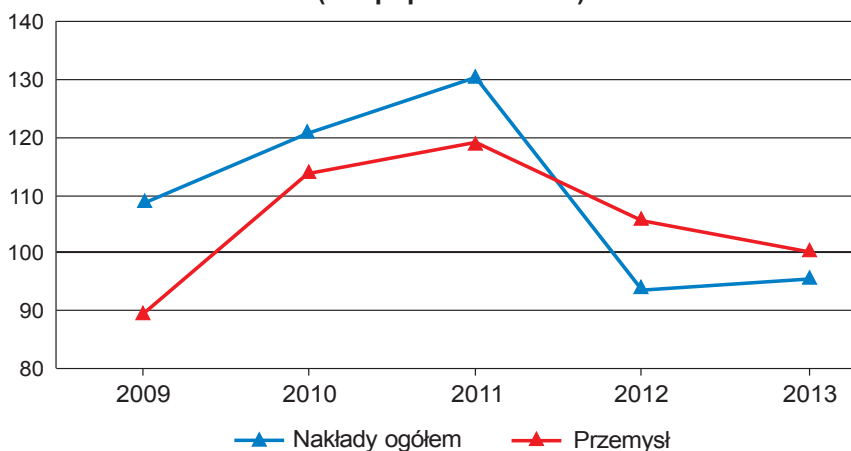
3.1. Atrakcyjność inwestycyjna obszarów przygranicznych

Jednym ze wskaźników określających atrakcyjność inwestycyjną regionów są niewątpliwie ponoszone nakłady inwestycyjne. Ich poziom, jak i dynamika w okresie objętym analizą wykazywały duże zróżnicowanie. Liderem badanych regionów przygranicznych tak w ujęciu bezwzględnym (tabela 27), jak i w przeliczeniu na jednego mieszkańca był region Wschodniej Słowacji.

Nakłady inwestycyjne w gospodarce narodowej²¹ poniesione na terenie województwa podkarpackiego w latach 2009-2011 miały tendencję wzrostową (w 2011 r. wzrost o 30,4% w stosunku do roku poprzedniego), natomiast w latach 2012-2013 zanotowano spadki (wykres 9). Udział nakładów poniesionych na inwestycje w województwie podkarpackim mieści się w granicach 3,6%-5,5% nakładów krajowych.

Z nakładów ogółem na przemysł przeznaczono średnio ponad 31% (najwięcej w 2008 r. – 38,5%, a najmniej w 2011 r. – 27,2%). Nakłady poniesione na przemysł po spadku w 2009 r. (o 11,2%), w kolejnych latach notowały wzrosty, jednak tempo tego wzrostu w latach 2012-2013 było wolniejsze (w 2013 r. wzrost o 0,1%), niż w latach 2010-2011.

Wykres 9. Dynamika nakładów inwestycyjnych w województwie podkarpackim (rok poprzedni = 100)

Źródło: Opracowanie własne.

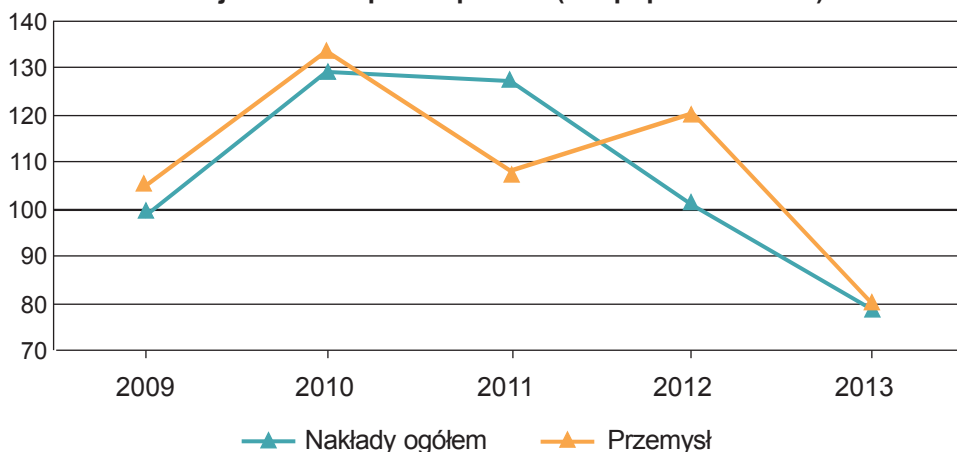
Nakłady inwestycyjne, poniesione przez przedsiębiorstwa²² mające siedzibę w obszarze przygranicznym województwa podkarpackiego, w analizowanym okresie wy-

²¹. Według lokalizacji inwestycji.

²². Dane dotyczą podmiotów gospodarczych, w których liczba pracujących przekracza 9 osób; według lokalizacji inwestycji.

kazywały zmienne tendencje. Po nieznacznym spadku nakładów inwestycyjnych w 2009 r. w kolejnych dwóch latach zaobserwować było można wzrost o 30%. Natomiast w 2013 r. nakłady były niższe o 21,5% niż w roku poprzednim. Ponad połowa nakładów inwestycyjnych została poniesiona przez jednostki przemysłowe.

Wykres 10. Dynamika nakładów inwestycyjnych w obszarze przygranicznym w województwie podkarpackim (rok poprzedni = 100)

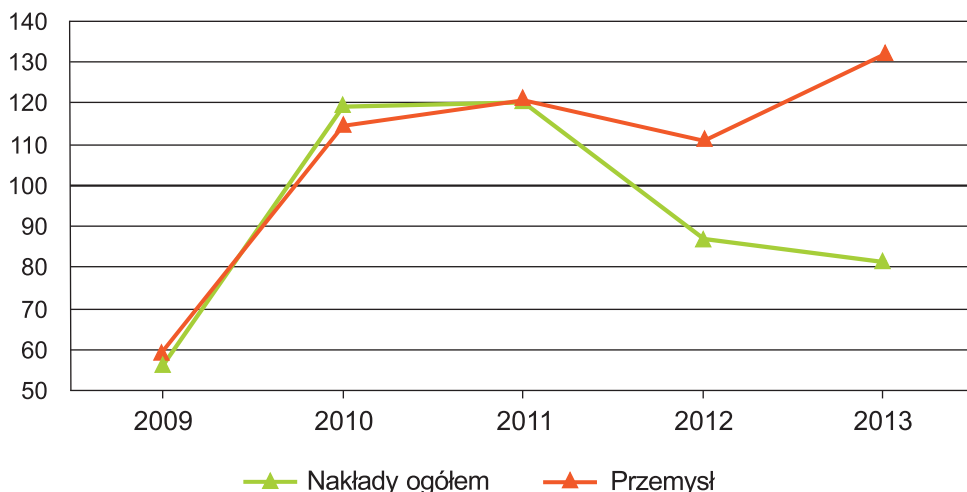
Źródło: Opracowanie własne.

Udział nakładów inwestycyjnych w przedsiębiorstwach mających siedzibę na terenie obszaru przygranicznego stanowił średnio 29,5% nakładów województwa podkarpackiego. Najwyższy udział zanotowano w 2010 r. (33,4%), a najniższy w 2008 r. (25,5%). W końcu analizowanego okresu (2013 r.) nakłady obszaru przygranicznego stanowiły 26,4%.

Kapitał inwestycyjny w obwodzie lwowskim, podobnie jak w przypadku podkarpackich obszarów przygranicznych, w latach 2010-2011 notował wysokie wzrosty w stosunku do poprzednich lat (około 20%), natomiast w 2012 r. i 2013 r. był niższy odpowiednio o 13,2% i o 18,6%. Dynamika kapitału jednostek przemysłowych od 2010 r. ma tendencję wzrostową. W 2013 r. wzrost nakładów inwestycyjnych w stosunku do roku poprzedniego wyniósł 32%.

Udział przemysłu, w kapitale ogółem w obwodzie lwowskim, w latach 2008-2012 oscylował w przedziale 19,7%-25,8%, a w 2013 r. było to już 35,6%. Z powyższej analizy można wnioskować, że przemysł w obwodzie lwowskim stale się rozwija i umacnia swoją pozycję w gospodarce.

**Wykres 11. Dynamika nakładów inwestycyjnych w obwodzie lwowskim
(rok poprzedni = 100)**

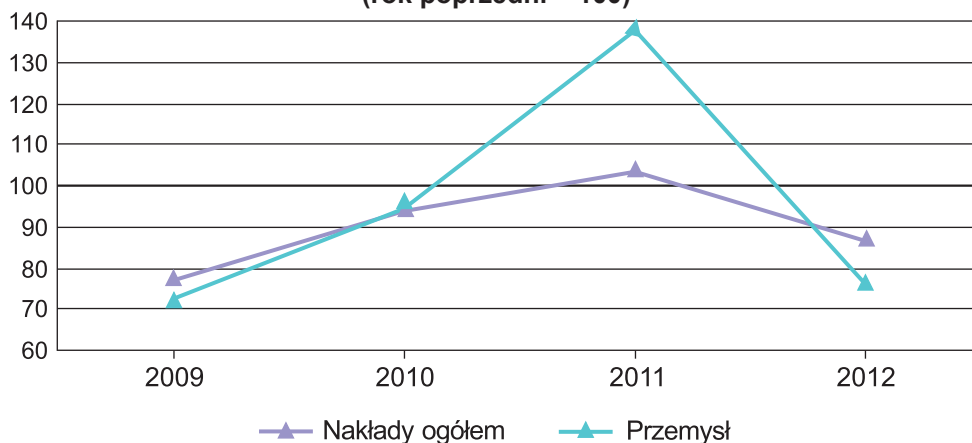

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych urzędu statystycznego Ukrainy.

Kapitał inwestycyjny obwodu lwowskiego w analizowanym okresie stanowił średnio 4,3% nakładów inwestycyjnych Ukrainy. Najwyższe udziały zanotował w latach 2010-2011 (4,7%), a najniższe w 2012 r. (3,8%) i 2013 r. (3,7%).

Nakłady inwestycyjne na Wschodniej Słowacji po spadkach w latach 2009-2010, zanotowały niewielki wzrost (w 2011 r. wzrost o 3,3%), po czym w 2012 ponownie były niższe niż w roku poprzednim. Zbliżone tendencje miały nakłady poniesione w przemyśle, przy czym w 2011 r. zanotowały znacznie wyższy wzrost (o 37,5%), a w 2012 r.

**Wykres 12. Dynamika nakładów inwestycyjnych we Wschodniej Słowacji
(rok poprzedni = 100)**

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych urzędu statystycznego Słowacji.

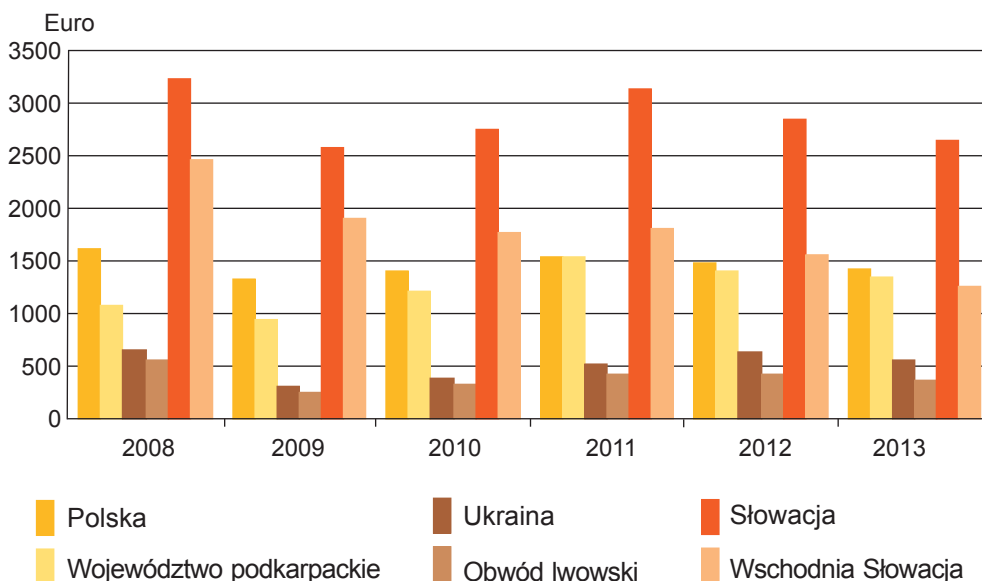
duży spadek (o 24,3%). Udział nakładów na przemysł w stosunku do nakładów ogółem kształtował się w granicach od 31,5% (w 2009 r.) do 42,2% (w 2011 r.)²³.

Nakłady na środki trwałe poniesione na terenie Wschodniej Słowacji stanowiły średnio ponad 19% nakładów poniesionych na terenie Słowacji (największy udział w 2008 r. – 22,3%, najmniejszy w 2012 r. – 16,3%).

Aby porównać nakłady na 1 mieszkańca województwa podkarpackiego, obwodu lwowskiego i regionu Wschodniej Słowacji, dane zostały przeliczone na euro. W analizowanym okresie najwyższe nakłady w przeliczeniu na 1 mieszkańca notowały jednostki na terenie Wschodniej Słowacji, jednak ta różnica, stopniowo z roku na rok, malała w porównaniu z nakładami województwa podkarpackiego i obwodu lwowskiego.

Największe wzrosty nakładów w przeliczeniu na 1 mieszkańca zanotowano w latach 2010-2011 zarówno w województwie podkarpackim jak i w obwodzie lwowskim. Region Wschodnia Słowacja po spadkach w latach 2009-2010, jedynie w 2011 r. zanotował niewielki wzrost (o 2,1%). W 2013 r. największy spadek zanotowały nakłady na 1 mieszkańca w województwie podkarpackim, jak i w obwodzie lwowskim.

Wykres 13. Nakłady inwestycyjne na 1 mieszkańca

Uwaga: Dla Słowacji i Wschodniej Słowacji przyjęto dane wstępne dla roku 2013.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych urzędów statystycznych Polski, Słowacji i Ukrainy.

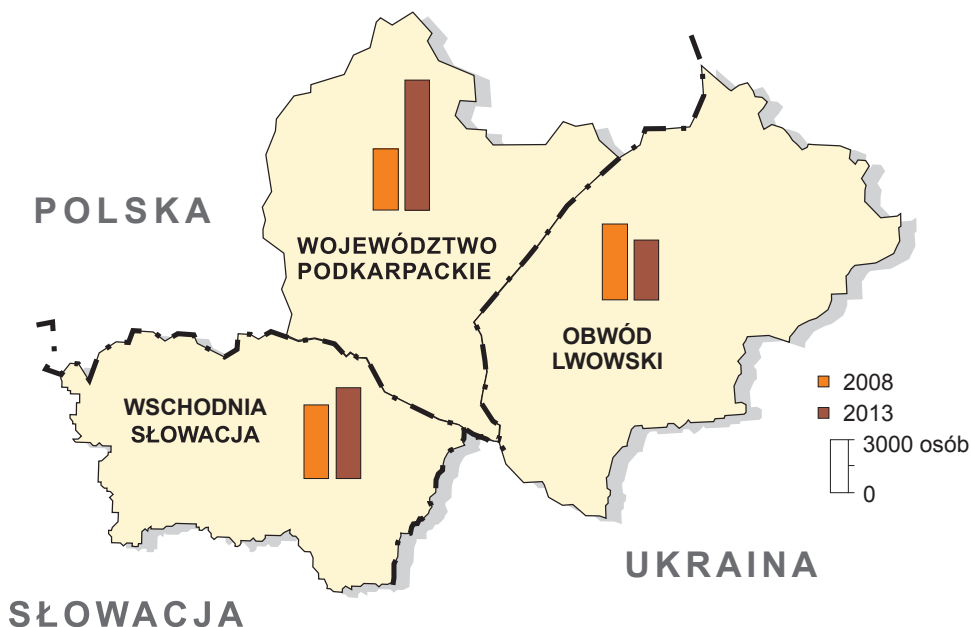
²³. Dane za 2013 r. są niedostępne.

W ostatnich trzech analizowanych latach można zauważyć zmniejszanie się dysproporcji poniesionych nakładów inwestycyjnych w przeliczeniu na jednego mieszkańca pomiędzy województwem podkarpackim a Polską. Natomiast odwrotną tendencją charakteryzował się region Wschodnia Słowacja gdzie nakłady malały i na końcu analizowanego okresu były połowę niższe niż na Słowacji, jak i w obwodzie lwowskim gdzie stanowiły $\frac{2}{3}$ nakładów na 1 mieszkańca na Ukrainie.

3.2. Zatrudnienie i nakłady w sferze badawczo-rozwojowej

W 2013 r. w województwie podkarpackim w sferze B+R zatrudnionych było 7339 osób, które stanowiły 5,0% wszystkich osób zatrudnionych w działalności badawczo-rozwojowej w kraju. W porównaniu z rokiem 2008 liczba zatrudnionych zwiększyła się o 3977 osób, a ich udział wzrósł o 2,2 p. proc. W regionie Wschodniej Słowacji w 2013 r. w sferze B+R zatrudnionych było 5123 osób i w porównaniu z rokiem 2008 nastąpił wzrost zatrudnienia o 1050 osób. Liczba osób zatrudnionych w działalności badawczo-rozwojowej w regionie Wschodniej Słowacji stanowiła w 2013 roku 18,4% wszystkich zatrudnionych w B+R na Słowacji.

Rys. 3. Zatrudnienie w sferze B+R

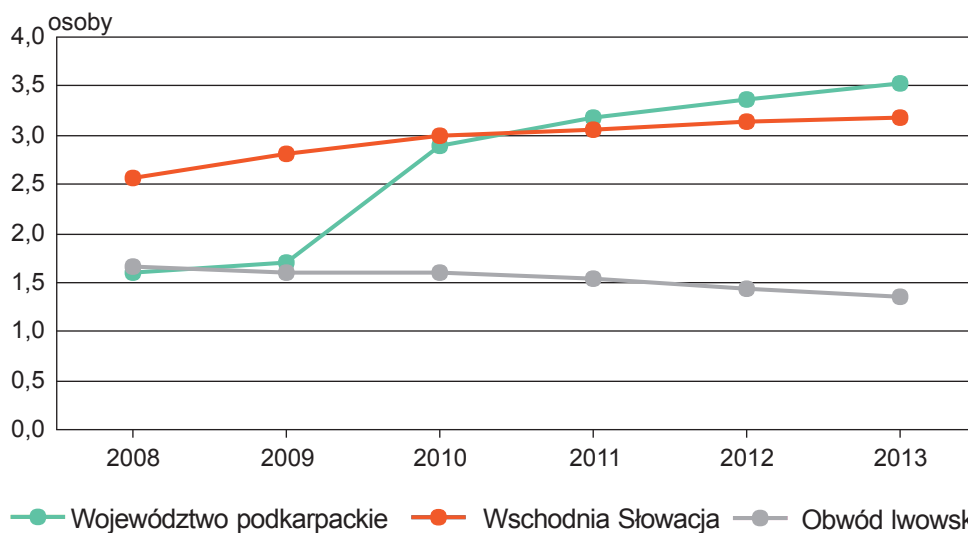

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Eurostatu oraz urzędu statystycznego Ukrainy.

Spośród analizowanych regionów przygranicznych we Wschodniej Słowacji wskaźnik ten był najwyższy, a w porównaniu z rokiem 2008 udział ten wzrósł o 1,2 p. proc. W obwodzie lwowskim w 2013 r. w działalności badawczo-rozwojowej zatrudnione były 3422 osoby, które stanowiły 4,4% wszystkich zatrudnionych w B+R na Ukrainie. W porównaniu z rokiem 2008 ich liczba zmniejszyła się o 819 osób, a ich udział spadł o 0,1 p. proc.

W latach 2008-2013 największym wzrostem wskaźnika przedstawiającego liczbę zatrudnionych w dziedzinie B+R na 1000 ludności charakteryzowało się województwo podkarpackie (wzrost z 1,60 w roku 2008 do 3,52 w roku 2013). W regionie Wschodniej Słowacji w 2013 r. wartość tego wskaźnika wyniosła 3,17, natomiast w obwodzie lwowskim 1,35. W analizowanym okresie zarówno w województwie podkarpackim, jak i w regionie Wschodniej Słowacji wskaźnik ten wykazywał tendencję rosnącą, natomiast w obwodzie lwowskim jego wartość systematycznie się zmniejszała.

Wykres 14. Zatrudnienie w sferze B+R na 1000 ludności

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Eurostatu oraz urzędu statystycznego Ukrainy.

Udział osób zatrudnionych w działalności B+R w ludności aktywnej zawodowo w 2013 roku na Podkarpaciu wyniósł 0,79% i był on najwyższy w analizowanych regionach przygranicznych. Dla Polski wskaźnik ten był wyższy i osiągnął wartość 0,84%. W regionie Wschodniej Słowacji udział osób zatrudnionych w działalności B+R w ludności aktywnej zawodowo wyniósł 0,67%, natomiast dla całej Słowacji - 1,02%.

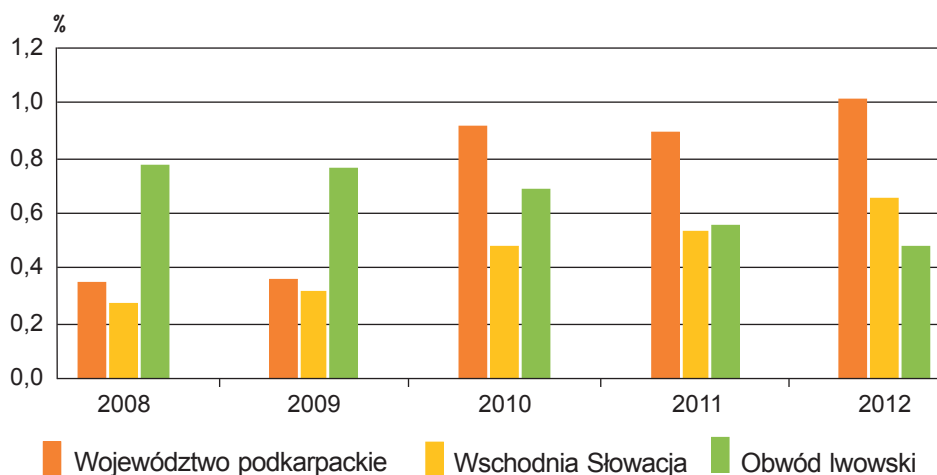
Najliczniejszą grupę osób zatrudnionych stanowią pracownicy naukowo-badawczy zajmujący się pracą koncepcyjną i tworzeniem nowej wiedzy, wyrobów, usług, procesów, metod i systemów, a także kierowaniem (zarządzaniem) projektami badawczymi, związanymi z realizacją tych zadań.

W 2013 r. największym udziałem tej grupy specjalistów w ludności aktywnej zawodowo charakteryzował się region Wschodniej Słowacji, gdzie wskaźnik ten wyniósł 0,60%. W województwie podkarpackim wskaźnik ten był nieco niższy – 0,55%, natomiast najmniejszą wartość osiągnął on w obwodzie lwowskim – 0,25%.

Analizując wartości tego wskaźnika w latach 2008-2013, należy zwrócić uwagę, iż zarówno w regionie Wschodniej Słowacji jak i na Podkarpaciu wykazywał on tendencję rosnącą, przy czym w województwie podkarpackim w roku 2013 wartość tego wskaźnika była prawie dwukrotnie wyższa niż w roku 2008. W obwodzie lwowskim natomiast zaobserwować można było zjawisko odwrotne – następował sukcesywny spadek udziału pracowników naukowo-badawczych w ludności aktywnej zawodowo.

Analizując dynamikę wydatków bieżących na działalność B+R w latach 2008-2013 należy zauważyć, iż największy jej wzrost wystąpił w województwie podkarpackim w roku 2010 – o 107,6%. W regionie Wschodniej Słowacji największą dynamikę odnotowano w roku 2012 – wzrost o 29,8%. W obwodzie lwowskim natomiast najwyższy wzrost wystąpił w roku 2008 – o 20,1%.

Wykres 15. Nakłady na działalność badawczo-rozwojową w % PKB

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Eurostatu oraz urzędu statystycznego Ukrainy.

W analizowanych regionach udział nakładów na działalność badawczo-rozwojową w Produkcie Krajowym Brutto w 2012 roku najwyższy był w województwie podkarpackim, gdzie wyniósł on 1,02%. Najniższą wartością tego wskaźnika charakteryzował się obwód lwowski, gdzie osiągnął on wartość 0,48%. W porównaniu do roku 2008 w województwie podkarpackim udział nakładów na B+R w PKB wzrósł prawie trzykrotnie. W regionie Wschodniej Słowacji również nastąpił znaczny wzrost udziału nakładów na działalność badawczo-rozwojową w PKB (ponad dwukrotny), natomiast obwód lwowski odnotował spadek tego wskaźnika z 0,78% w 2008 roku do 0,48% w roku 2012.

3.3. Działalność innowacyjna

W województwie podkarpackim udział przedsiębiorstw innowacyjnych w liczbie przedsiębiorstw ogółem w 2013 r. wyniósł 14,7%. W porównaniu z rokiem 2008 obniżył się on o 5,1 p. proc. W Polsce wartość tego wskaźnika w 2013 r. wyniosła 14,3%, a w porównaniu z rokiem 2008 również uległa zmniejszeniu (o 4,5 p. proc.).

Innowacyjne przedsiębiorstwa przemysłowe w województwie podkarpackim w 2013 r. stanowiły 19,9% wszystkich przedsiębiorstw przemysłowych. W porównaniu z rokiem 2008 wartość tego wskaźnika zmniejszyła się o 2,7 p. proc. Analizując udział przedsiębiorstw innowacyjnych pod względem liczby pracujących, największy ich udział w 2013 r. wystąpił w grupie przedsiębiorstw przemysłowych o liczbie pracujących powyżej 250 osób, gdzie stanowiły one 58,5% ogółu tych przedsiębiorstw. W grupie przedsiębiorstw o liczbie pracujących od 50 do 249 osób wskaźnik ten osiągnął wartość 39,1%, natomiast w przedsiębiorstwach, w których liczba pracujących zawierała się w przedziale od 10 do 49 osób – było tylko 11,8% przedsiębiorstw innowacyjnych.

W 2013 r. udział innowacyjnych przedsiębiorstw przemysłowych, które wprowadziły nowe lub istotnie ulepszone produkty wynosił 13,2% i w porównaniu z rokiem 2008 był niższy o 5,1 p. proc. Nowe lub istotnie ulepszone procesy w 2013 r. wprowadziło 14,5% innowacyjnych przedsiębiorstw przemysłowych na Podkarpaciu, tj. o 2,6 p. proc. mniej niż w roku 2008.

Wśród działających na Podkarpaciu w 2013 r. przedsiębiorstw z sektora usług przedsiębiorstwa innowacyjne stanowiły 9,5%. W 2008 r. wartość tego wskaźnika wynosiła 17,0%. Udział przedsiębiorstw innowacyjnych z sektora usług, które

wprowadziły nowe lub istotnie ulepszone produkty w 2013 r. wynosił 4,3%, natomiast udział przedsiębiorstw, które wprowadziły nowe lub istotnie ulepszone procesy – 7,3%. W porównaniu z rokiem 2008 udziały te zmniejszyły się.

W regionie Wschodniej Słowacji w 2012 r.²⁴ przedsiębiorstwa innowacyjne stanowiły 32,1% przedsiębiorstw w tym regionie oraz 17,0% przedsiębiorstw innowacyjnych na Słowacji. W porównaniu z rokiem 2008 udział przedsiębiorstw innowacyjnych w regionie Wschodniej Słowacji nie uległ istotnym zmianom. W 2012 r. najmniejszy odsetek przedsiębiorstw innowacyjnych wystąpił w grupie przedsiębiorstw o liczbie pracujących od 10 do 49 osób, gdzie ich udział wynosił 27,2%. Wśród przedsiębiorstw o liczbie pracujących od 50 do 249 jego wartość wynosiła 41,7%, największy natomiast udział przedsiębiorstw innowacyjnych wystąpił w grupie przedsiębiorstw o liczbie pracujących powyżej 250 osób – 55,7%.

Spośród wszystkich przedsiębiorstw innowacyjnych w regionie Wschodniej Słowacji 60,7% stanowiły podmioty o liczbie pracujących od 10 do 49 osób, natomiast udział przedsiębiorstw o liczbie pracujących powyżej 250 osób wynosił w 2012 roku 9,9%.

W obwodzie lwowskim w 2013 roku 16,6% przedsiębiorstw przemysłowych było aktywnych innowacyjnie. W roku 2008 wskaźnik ten wynosił 12,1% i systematycznie wzrastał do roku 2013. Na Ukrainie udział innowacyjnych przedsiębiorstw przemysłowych w roku 2013 wynosił 16,8%. Innowacyjne przedsiębiorstwa przemysłowe w obwodzie lwowskim stanowiły w 2013 r. 6,8% przemysłowych przedsiębiorstw innowacyjnych na Ukrainie²⁵.

W 2013 r. udział przedsiębiorstw przemysłowych w obwodzie lwowskim, które wprowadziły innowacje wynosił 12,0% i w porównaniu z rokiem 2008 odsetek ten zwiększył się o 3,5 p. proc.

Spadek udziału przedsiębiorstw innowacyjnych w ogólnej liczbie przedsiębiorstw w latach 2008-2013 zarówno w Polsce, jak i na Podkarpaciu trzeba uznać za zjawisko niepokojące z punktu widzenia roli jaką przypisuje się innowacjom w rozwoju przedsiębiorstw oraz w podnoszeniu ich konkurencyjności. Przy tym dodać należy, że ten spadek nie jest jednoznaczny z brakiem jakiegokolwiek postępu w rozwoju innowacyjnej gospodarki regionu, gdyż w okresie objętym badaniami zwiększyły się zarówno nakłady inwestycyjne w sferze B+R i ich udział w PKB regionu, jak również wzrosło zatrudnienie w tej sferze. To jednak nie zmienia faktu,

²⁴. Ze względu na niedostępność danych za 2013 r. analizie poddane zostały lata 2008-2012.

²⁵. Występują różnice metodologiczne pomiędzy Ukrainą, a krajami Unii Europejskiej w zakresie badania poziomu innowacji.

że postęp, w tym zakresie jest ciągle niedostateczny, co m.in. potwierdza spadający udział innowacyjnych przedsiębiorstw w zbiorowości generalnej przedsiębiorstw regionu, a więc wskazuje na niedostateczne zmiany strukturalne gospodarki regionu. Niepokój może być tym większy, że dzieje się to w sytuacji, gdy wszystkie regiony w Polsce, a więc i Podkarpacie posiadają Regionalne Strategie Innowacji (RIS). Przyczyn takiego stanu rzeczy może być wiele. Wydaje się, że zasadniczo związane jest z tym, że tempo wzrostu liczby przedsiębiorstw jest znacznie większe (ogólna liczba przedsiębiorstw na Podkarpaciu, w okresie badań, wzrosła o 10,6%, dla porównania w regionie Wschodniej Słowacji, w analogicznym okresie, ten przyrost wynosił zaledwie 1,9%) od tempa wzrostu liczby przedsiębiorstw innowacyjnych. Ponadto w strukturze nowopowstających przedsiębiorstw istotną rolę odgrywają podmioty małe w ograniczonym stopniu nastawione na innowacyjne rozwiązania w swojej działalności. Potwierdzeniem pośrednim tej tezy jest wcześniejsza analiza, z której wynika, że w tworzeniu wartości dodanej brutto istotną rolę odgrywa handel i gastronomia, a więc te sektory, których rozwój opiera się głównie na wykorzystaniu nisko wykwalifikowanego czynnika pracy. Zaobserwowany spadek mógł być też spowodowany zmianą oceny poziomu innowacyjności przez przedsiębiorców. Wynika to częściowo z definicji działalności innowacyjnej przedsiębiorstw, według której produkty, procesy oraz metody organizacyjne i marketingowe nie muszą być nowością dla rynku, na którym działa przedsiębiorstwo, ale muszą być nowością przynajmniej dla samego przedsiębiorstwa. Zatem ocena w dużej mierze zależy od dotychczas wdrożonych rozwiązań innowacyjnych - firmy, które wprowadziły szereg innowacji w latach poprzednich, nie oceniają się już jako innowacyjne w latach kolejnych. Ponadto należy pamiętać o tym, że innowacja jest zdarzeniem jednostkowym, zaś kluczową rolę w budowie innowacyjnej gospodarki odgrywa dyfuzja innowacji, która jest procesem wielokrotnego zastosowania danego rozwiązania. Innowacja jest dobrem konkurencyjnym w stosunku do produktów lub procesów dotychczas stosowanych. Dlatego podstawowym czynnikiem ekonomicznym określającym tempo i zasięg dyfuzji innowacji staje się zakres względnej przewagi rozpatrywanego dobra, usługi czy rozwiązania nad dotychczasowym odpowiednikiem²⁶. Ostateczny wybór rozwiązania to z reguły efekt porównania korzyści i kosztów, a te ostatnie, zwłaszcza w początkowym okresie wprowadzania nowych rozwiązań, mogą być znaczące, w szczególności dla małych podmiotów

²⁶ N. Derlukiewicz, *Rola innowacji ...* op.cit. s. 151-152; *Innowacje w działalności przedsiębiorstwa po integracji z Unią Europejską*, red. W. Janasz, Difin, Warszawa 1998.

gospodarczych. Stąd też „umiarkowanie” procesu rozprzestrzeniania się innowacji wymaga wsparcia i to nie tylko indywidualnego, ale i instytucjonalnego poprzez budowanie systemów innowacyjnych (na różnych poziomach – krajowym, regionalnym, a nawet lokalnym) stanowiących sprawny mechanizm generowania i dyfuzji wiedzy. Duży wpływ zarówno na sam rozwój innowacyjnych przedsiębiorstw, jak i obserwowany spadek ich udziału miały bez wątpienia fundusze unijne. Na początku badanego okresu stosunkowo łatwy dostęp do środków na innowacyjne projekty dynamizował przyrost innowacyjnych przedsiębiorstw (często tylko z nazwy), zaś trudniejsze kryteria dla projektów innowacyjnych w końcowym okresie badań mogły być również jedną z przyczyn wyhamowania tempa przyrostu i spadku ich udziału w ogólnej liczbie przedsiębiorstw. Warto także podkreślić, że poziom innowacyjności polskich przedsiębiorstw jest znacznie niższy od średniej w Unii Europejskiej, co potwierdzają zaprezentowane dane dotyczące Polski i Słowacji²⁷.

W świetle powyższego można stwierdzić, że innowacje na obecnym poziomie w regionach objętych badaniem nie stanowią czynnika ograniczającego ich zagrożenie peryferyzacją. Stanowią raczej one duże wyzwanie, bez podjęcia którego trudno będzie efektywnie wykorzystać endogeniczny potencjał i wytwarzać konkurencyjne produkty na zewnętrzne rynki.

²⁷. *Działalność innowacyjna przedsiębiorstw w latach 2011-2013*, Główny Urząd Statystyczny, Urząd Statystyczny w Szczecinie, Warszawa 2014.

IV. WALORY ŚRODOWISKA PRZYRODNICZEGO I ICH ZWIĄZEK Z ROZWOJEM GOSPODARKI

Środowisko przyrodnicze stanowi ważny, a zarazem złożony element uwarunkowań rozwoju społeczno-gospodarczego. Jego złożoność wynika z faktu, że obejmuje ono zarówno ożywione (biotyczne), jak i nieożywione (abiotyczne) składniki przyrody, ściśle ze sobą powiązane i równocześnie mające zróżnicowany wpływ na procesy gospodarcze przebiegające w określonej przestrzeni. Tworzą go zatem budowa geologiczna, uwarunkowania klimatyczne, ukształtowanie terenu, bogactwo świata roślinnego i zwierzęcego, uwarunkowania glebowe itp. Stanowi ono o specyfice szeroko rozumianych przyrodniczych uwarunkowaniach rozwoju. Środowisko to na poszczególnych etapach rozwoju społeczno-gospodarczego jest różnie postrzegane i wykorzystywane, a tym samym z różną intensywnością przekształcane. Należy podkreślić, że w okresie dynamicznego, industrialnego rozwoju gospodarczego środowisko przyrodnicze przez wiele lat traktowane było w sposób instrumentalny. Skutkiem tego była nadmierna jego eksploatacja, niekorzystne przekształcenia, degradacja, a więc można powiedzieć, że był on jednym z głównych „beneficjentów” negatywnych skutków tego rozwoju, a które nie są obojętne również dla człowieka. Rosnąca świadomość zagrożeń wynikających z nadmiernej eksploatacji tego środowiska przyczyniła się do wzrostu zainteresowania racjonalnym (zrównoważonym) wykorzystaniem jego potencjału w kreowaniu rozwoju. Sprzyjały temu zintensyfikowane działania na rzecz ochrony i kształtowania środowiska przyrodniczego, podejmowane zarówno w poszczególnych państwach, jak i na skalę międzynarodową, wspomagane regulacjami prawnymi, określonymi politykami sprzyjającymi racjonalnemu wykorzystaniu tego środowiska z myślą o teraźniejszości, jak i o przyszłych pokoleniach. Działania te wpisywały się w teoretyczne koncepcje rozwoju trwałego, zrównoważonego, czyli realizowanego w sferze społecznej, ekonomicznej i ekologiczno-przestrzennej. Problematyka ta znajduje odzwierciedlenie w pokaźnym dorobku literatury naukowej²⁸. Nie wchodząc w szczegóły należy jednoznacznie stwierdzić, że gospodarowanie zasoba-

²⁸ A. Bołtromiuk, *Zrównoważony rozwój obszarów przyrodniczo cennych*, Wyd. Wyższa Szkoła Ekonomiczna, Białystok 2011; J. Boć, E. Samborska-Boć, *Ochrona środowiska*, Wyd. Kolonia Limited, Wrocław 2008; S. Czaja, B. Fiedor, Z. Jakubczyk, *Ekologiczne uwarunkowania wzrostu gospodarczego w ujęciu współczesnej teorii ekonomii*, Wyd. Ekonomia i Środowisko, Białystok – Kraków 1993; B. Grzebyk, *Środowisko przyrodnicze i jego ochrona a możliwości rozwoju obszarów przygranicznych [w:] Przyrodnicze i społeczno-ekonomiczne uwarunkowania rozwoju obszarów przygranicznych Polski i Słowacji*, red. B. Grzebyk, A. Walenia, Wyd. Oświatowe FOSZE, Rzeszów 2014; M.M. Kenning-Witkowska, *Prawo środowiska Unii Europejskiej: zagadnienia systemowe*, Wyd. Wolters Kluwer, Polska, Warszawa 2011; S. Łojewski, *Ekonomika środowiska*, Akademia Techniczno-Rolnicza w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1995; H. Manteuffel-Szoego, *Zarys problemów ekonomiki środowiska*, Wyd. ŚGGW, Warszawa 2005.

mi środowiska przyrodniczego musi być prowadzone ze szczególną starannością uwzględniającą jego złożoność oraz konsekwencje nieodwracalności pewnych form jego przekształceń.

W kontekście analizy procesu rozwoju, środowisko przyrodnicze należy postrzegać w kategoriach zarówno walorów, jak też ograniczeń (barier), a więc czynników progresji i peryferyzacji, jakie wynikają ze specyfiki tego środowiska dla tego rozwoju. Przy tym ocena uwzględniająca powyższy aspekt nie jest jednoznaczna - zależy od punktu odniesienia i dlatego należy jej dokonywać zawsze w kontekście oceny realizacji na danym terytorium określonych funkcji i celów.

Przestrzenne zróżnicowanie środowiska przyrodniczego stwarza zazwyczaj na określonym terytorium możliwości realizacji różnych funkcji, często o charakterze konkurencyjnym, również w aspekcie wykorzystania środowiska przyrodniczego. Problem ten uwidacznia się najbardziej w zestawieniu funkcji ochronnych (związanych z ochroną przyrody, środowiska, krajobrazu) z funkcjami gospodarczymi. Atrakcyjne dla realizacji funkcji ochronnych (bogactwo świata roślinnego, zwierzęcego, piękno krajobrazu) może stanowić poważne ograniczenia dla prowadzenia określonych rodzajów działalności gospodarczej. Wymienione walory mogą stanowić również o atrakcyjności miejsca z punktu widzenia realizacji np. funkcji turystyczno-rekreacyjnych o charakterze gospodarczym. Dlatego też podstawą wszelkich rozważań i decyzji związanych z wykorzystaniem środowiska przyrodniczego w kształtowaniu rozwoju powinno być strategiczne podejście, opierające się na wieloletnich koncepcjach (strategiach) rozwoju określonych terytoriów, zawierające cele i kierunki rozwoju uwzględniające optymalne wykorzystanie jego potencjału. W dokumentach takich uwarunkowania przyrodnicze, jako element względnie stały, a równocześnie charakteryzujący się dużym przestrzennym zróżnicowaniem, powinny być rozpatrywane w kategoriach atutów i słabości wyznaczających pewne ramy możliwości rozwoju, z równoczesnym uwzględnieniem szans i zagrożeń wynikających z otoczenia bliższego i dalszego w kontekście realizacji nadrzędnego priorytetu, jakim jest rozwój zrównoważony.

4.1. Specyfika przyrodniczych uwarunkowań rozwoju

Biorąc pod uwagę powyższe dotychczasowe rozważania kluczową sprawą staje się diagnoza stanu posiadania w odniesieniu do zasobów i specyfiki środowiska przyrodniczego.

Należy podkreślić, że analizowane regiony Polski, Słowacji i Ukrainy, oprócz

przygranicznego położenia, peryferyjnego względem centrów gospodarczych swoich państw, z cechami wskazującymi na peryferyzację (co wykazano już we wcześniejszych rozdziałach), mają wiele wspólnych cech, zwłaszcza związanych ze środowiskiem przyrodniczym. Środowisko to w obrębie województwa podkarpackiego, regionu Wschodniej Słowacji i obwodu lwowskiego charakteryzuje się dużym przestrzennym zróżnicowaniem wewnątrz tych regionów, a równocześnie cechy tego środowiska wewnątrz tych regionów są bardziej zbliżone do siebie, niż ich cechy w stosunku do większości pozostałych regionów poszczególnych państw. Specyficzną osobiwością tych regionów, jest występowanie bardzo urozmaiconego krajobrazu. W ich obrębie występują obszary charakterystyczne dla krajobrazu nizinnego, podgórskiego, jak i górskiego. W parze z tym idą pozostałe składowe środowiska przyrodniczego począwszy od uwarunkowań glebowych, poprzez ukształtowanie terenu, warunki klimatyczne, a na bogactwie świata roślinnego i zwierzęcego skończywszy. To zaś w istotny sposób przekłada się na możliwości gospodarczego wykorzystania przestrzeni, na tempo i kierunki rozwoju, na atrakcyjność miejsca do zamieszkania oraz do prowadzenia działalności gospodarczej. Mogą one być rozpatrywane w kategoriach czynników stymulujących, bądź też destymulujących rozwój społeczno-gospodarczy. W dłuższej perspektywie czasowej przyrodnicze uwarunkowania rozwoju znajdują pośrednio odzwierciedlenie w wykorzystaniu przestrzeni, w strukturze użytkowania gruntów, a zwłaszcza w proporcjach pomiędzy użytkami rolnymi, a lasami oraz pozostałymi gruntami. Zaś w odniesieniu do użytków rolnych istotny jest również udział użytków zielonych (łąk i pastwisk) w ich strukturze.

Generalnie można stwierdzić że w odniesieniu do badanych regionów (Podkarpacia, Wschodniej Słowacji i obwodu lwowskiego) potwierdza się powszechnie występująca prawidłowość, a mianowicie przewaga użytków rolnych w strukturze użytkowania gruntów. Ich udział wynosi od 49% na Słowacji do 69% na Ukrainie, co prezentuje tabela 7. Równocześnie w analizowanych regionach ich średni udział jest niższy od średniego udziału użytków rolnych w strukturze użytkowania gruntów poszczególnych państw. Jest to sytuacja odwrotna w stosunku do udziału lasów i użytków zielonych w strukturze użytkowania gruntów poszczególnych państw. W obu przypadkach średnie regionalne są wyższe od średnich krajowych. Przy czym dla użytków zielonych te różnice są stosunkowo niewielkie, zaś w przypadku lasów, które zajmują drugą pozycję w strukturze użytkowania gruntów ich udział w poszczególnych regionach znacznie przekracza średnie krajowe. Największa

różnica w tym względzie występuje w obwodzie lwowskim, w którym średni dla regionu wskaźnik charakteryzujący ten udział w 2013 roku przekraczał o 14 p. proc. średnią krajową – najniższą (17,8%) spośród porównywanych państw. Takie prawidłowości wskazują ogólnie na występowanie w analizowanych regionach trudniejszych warunków przyrodniczych, które ograniczają możliwości realizacji funkcji gospodarczych, zwłaszcza związanych z rolnictwem. Równocześnie należy jeszcze raz podkreślić przestrzenne zróżnicowanie uwarunkowań przyrodniczych na badanym terenie. Jego potwierdzeniem są wskaźniki charakteryzujące podregiony Podkarpacia, a wśród nich podregion krośnieński, w obrębie którego występuje największa w regionie koncentracja obszarów górskich i podgórskich, a więc i największe utrudnienia dla gospodarczego wykorzystania przestrzeni, wynikające głównie z kształtowania terenu, budowy geologicznej i warunków klimatycznych. W podregionie tym udział użytków rolnych w 2013 roku jest prawie 20% niższy od średniej krajowej (odpowiednio 40,3 i 60,0%), zaś udział lasów jest od tej średniej

Tabl. 7. Wybrane wskaźniki charakteryzujące potencjał przyrodniczy obszarów przygranicznych

Wyszczególnienie		Polska	Województwo podkarpackie	Słowacja	Wschodnia Słowacja	Ukraina	Obwód lwowski
Użytki rolne ^a w % powierzchni ogólnej	2008	60,8	54,6	49,4	45,9	69,0	58,1
	2013	60,0	52,9	49,0	45,5	68,8	57,9
Łąki i pastwiska trwałe w % powierzchni użytków rolnych ^a	2008	12,7	15,4	17,9	21,4	13,2	20,5
	2013	12,4	15,2	17,7	21,1	13,1	20,4
Lasy w % powierzchni ogólnej	2008	29,0	37,0	41,0	45,0	17,5	31,8
	2013	29,4	37,9	41,1	45,2	17,8	31,8
Powierzchnia o szczególnych walorach przyrodniczych prawnie chroniona w % powierzchni ogólnej	2008	32,3	44,5	19,3	.	.	6,1
	2013	32,5	44,9	19,4	.	.	6,8
Parki narodowe w % powierzchni ogólnej	2008	1,0	2,6	13,1	10,3	.	.
	2013	1,0	2,6	13,1	10,3	.	.

^a Dla Polski stan w dniu 1 I (według ewidencji geodezyjnej), dla Słowacji stan w dniu 1 I, dla Ukrainy stan w końcu roku.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych urzędów statystycznych Polski, Słowacji i Ukrainy.

krajowej wyższy o ponad 20%. O podobnych prawidłowościach można mówić w odniesieniu do Wschodniej Słowacji i obwodu lwowskiego, a więc w odniesieniu do przygranicznych obszarów górskich i podgórskich analizowanych regionów. Analiza dynamiczna obejmująca lata 2008-2013 wskazuje na niewielkie zmiany analizowanych wskaźników, które są trudne do jednoznacznej oceny (ze względu na niewielkie zmiany, jakie zaszły w okresie objętym badaniami). Można jedynie zwrócić uwagę na to, że w przypadku regionów Polski i Słowacji, a więc regionów państw członkowskich Unii Europejskiej, kierunki zachodzących zmian w strukturze użytkowania gruntów są podobne. Spada udział użytków rolnych przy równoczesnym wzroście udziału lasów. Ta zgodność kierunków zachodzących zmian ma niewątpliwie związek z instrumentami polityk UE dostępnymi w obu państwach.

Wraz ze wzrostem udziału lasów w strukturze użytkowania gruntów oraz wysokością położenia nad poziom morza wzrastają walory środowiska przyrodniczego wynikające głównie z ukształtowania terenu i bogactwa świata roślinnego i zwierzęcego. Efektem rosnącej atrakcyjności przyrodniczej terenu jest z reguły wzrost udziału powierzchni objętej różnymi formami ochrony przyrody, przy tym największy odsetek powierzchni objętej ochroną dla kraju, jak i w grupie badanych regionów posiada Polska (tabela 7)²⁹. Godnym podkreślenia jest fakt, że w tych wszystkich przygranicznych regionach występuje najwyższa forma ochrony przyrody, jaką są parki narodowe. W obwodzie lwowskim zlokalizowane są dwa parki narodowe: Jaworowski Park Narodowy utworzony w 1998 roku o powierzchni 7108 ha i Park Narodowy Beskidy Skolskie o powierzchni 35261 ha powołany w 1999 roku³⁰. Należy stwierdzić, że w obwodzie tym najwyższą formą ochrony przyrody objęte są stosunkowo małe powierzchnie, jak na wysokie walory środowiska przyrodniczego stwierdzone w tym obwodzie. Pozostałe formy ochrony przyrody również rozwijają się znacznie wolniej niż w polskich i słowackich regionach. Efektem tego jest tylko niewielki odsetek powierzchni obwodu lwowskiego objęty ochroną, bo wynoszący zaledwie 6,8%, co w porównaniu z województwem podkarpackim - 44,9% (tabela 7), wskazuje na skalę wyzwań w tym zakresie stojącymi przed Ukrainą i obwodem lwowskim. Dbałość o środowisko przyrodnicze, o jego walory, nabiera szczególnego znaczenia w okresie istotnych przeobrażeń strukturalnych przed jakim stoi Ukraina, gdyż rozwiązując bieżące, z reguły trudne problemy, często zapomina się o długofalowych skutkach bieżących decyzji, zwłaszcza względem środowiska

²⁹. Ze względu na brak zgodności danych dotyczących obszarów objętych ochroną na Słowacji i Ukrainie w tabeli pominięto część wskaźników dotyczących tego zagadnienia.

³⁰. <http://www.nieznaukraina.pl/462/parki-narodowe-i-rezerwaty-unesco/>

przyrodniczego i przestrzeni w której żyjemy, a one są często nieodwracalne w skutkach. Znacznie lepiej przedstawia się sytuacja we Wschodniej Słowacji, gdzie przy znacznie mniejszej powierzchni regionu występujący tam Park Narodowy Połoniny (40601 ha) i Park Krajobrazowy Wschodnie Karpaty (3700 ha)³¹ łącznie zajmują większą powierzchnię niż wymienione parki narodowe obwodu lwowskiego.

W województwie podkarpackim zlokalizowane są dwa parki narodowe: Bieszczadzki Park Narodowy (29202 ha) i Magurski Park Narodowy (17539 ha). Łączna powierzchnia parków narodowych województwa podkarpackiego stanowiła 2,6% ogólnej powierzchni województwa i 5,8% powierzchni prawnie chronionej. We Wschodniej Słowacji parki narodowe stanowiły ponad 10% ogólnej powierzchni.

Bliskość geograficzna regionów sąsiadujących państw, dodatkowo wzmocniona podobieństwem lub komplementarnością zasobów przyrodniczych, może stanowić istotny łącznik, a zarazem podstawę rozwijania współpracy transgranicznej, poprawiania spójności tych regionów i równocześnie ważny atut w kształtowaniu konkurencyjności terytorium, zwłaszcza tej, która opiera się o określoną jego specyficzność. W przypadku analizowanego obszaru takim atutem, który w ujęciu perspektywicznym należy postrzegać jako czynnik progresji, są niewątpliwie cenne zasoby przyrodnicze znajdujące odzwierciedlenie zarówno w dużych zasobach lasów, w bogactwie świata roślinnego i zwierzęcego, pięknie krajobrazów (istotnego zasobu, zyskującego na wartości, a jednocześnie trudnego do jednoznacznej oceny), czy w końcu w dużych już powierzchniach objętych różnymi formami ochrony przyrody. Jednym z najistotniejszych łączników w budowie takiej współpracy o znaczeniu już światowym jest niewątpliwie Międzynarodowy Rezerwat Biosfery „Karpaty Wschodnie” (MRB „KW”), który jest efektem Międzynarodowego Programu Człowiek i Biosfera (Man and Biosphere MAB) zapoczątkowanego przez UNESCO w 1971 roku. Celem programu jest kreowanie zrównoważonych relacji między ludźmi i biosferą, zaś metodą realizacji tego zamierzenia jest tworzenie międzynarodowej Sieci Rezerwatów Biosfery. Rezerваты mają na celu ochronę różnorodności biologicznej i poprawę zdolności obserwowania zmian ekologicznych w obszarze całej planety. Służą także pobudzaniu społecznej świadomości powiązań istniejących pomiędzy różnorodnością ekologiczną i kulturową.

Międzynarodowy Rezerwat Biosfery „Karpaty Wschodnie” (MRB „KW”) powołany został przez UNESCO w 1992 roku. Był to pierwszy trójstronny, transgranicz-

³¹. A. Więckowski, *Przyrodnicze uwarunkowania kształtowania się polsko-słowackich więzi transgranicznych*, Instytut geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego PAN, Warszawa 2004, str. 105; <https://books.google.pl/books?id>.

ny rezerwat biosfery powołany na świecie. Obejmuje on swoim zasięgiem obszar Bieszczadów położony na terenie trzech państw: Polski, Słowacji i Ukrainy.

Obecnie Międzynarodowy Rezerwat Biosfery „Karpaty Wschodnie” składa się z sześciu jednostek ochronnych przylegających do siebie w strefie przygranicznej na terytoriach trzech wymienionych państw. W jego skład po stronie polskiej wchodzi Bieszczadzki Park Narodowy wraz ze swoją otuliną, czyli Parkiem Krajobrazowym Doliny Sanu i Ciśniańsko-Wetlińskim Parkiem Krajobrazowym, po słowackiej Park Narodowy „Połoniny” wraz z otuliną, a po stronie ukraińskiej Użański Park Narodowy wraz z Nadszańskim Parkiem Krajobrazowym³². Zajmuje on powierzchnię 2080,89 km² (rys. 4).

Rys. 4. Międzynarodowy Rezerwat Biosfery „Karpaty Wschodnie”

Źródło: <http://www.gwiezdnobieszczady.pl/granice-parku/>

Od kilku lat współpraca trzech państw dotycząca doskonalenia metod ochrony przyrody tej części Karpat Wschodnich rozwija się intensywnie. Między innymi dotyczy ona opracowywanych przez wszystkie strony wieloletnich planów ochrony. Ochrona zasobów przyrodniczych parku narodowego i parków krajobrazowych

³². <https://www.bdpn.pl/>

oraz rezerwatu biosfery zależy między innymi od poziomu świadomości ekologicznej społeczności lokalnej i turystów odwiedzających te tereny. Dlatego właśnie Bieszczadzki Park Narodowy, rozwijając edukację ekologiczną, służy w istotny sposób ochronie bieszczadzkiej przyrody. Równocześnie realizowane jest jedno z ważnych zadań programu UNESCO „Człowiek i biosfera” (MaB), który zakłada, że światowy system rezerwatów biosfery spełniać powinien szczególną rolę w edukacji ekologicznej społeczeństw³³. Ważne jest jednak aby ta rola nie ograniczała się jedynie do edukacji i budowania świadomości ekologicznej turystów, ale również uwzględniała współpracę i współdziałanie ze społecznością lokalną, a więc uwzględniała również szersze aspekty społeczno-ekonomiczne związane ze współistnieniem i rozwojem społeczności lokalnych w obszarach objętych różnymi formami ochrony przyrody, tak aby ta specyficzność środowiska, w którym zamieszkują, stawała się atutem, a nie barierą w rozwoju.

Tabl. 8. Natura 2000 w systemie ochrony przyrody badanych obszarów przygranicznych

Wyszczególnienie		Polska	Województwo podkarpackie	Słowacja	Wschodnia Słowacja
Powierzchnia o szczególnych walorach przyrodniczych prawie chroniona w % powierzchni ogólnej	2008	32,3	44,5	19,3	.
	2013	32,5	44,9	19,4	.
Obszary Natura 2000:					
obszary specjalnej ochrony ptaków (OSO) w % powierzchni ogólnej	2008	15,8	28,4	.	.
	2013	15,7	28,5	26,2	40,6
specjalne obszary ochrony siedlisk (SOO) w % powierzchni ogólnej	2008	8,2	14,9	.	.
	2013	11,1	19,4	11,9	12,3

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych urzędów statystycznych Polski i Słowacji.

Dodatkowym elementem podkreślającym wysokie walory środowiska przyrodniczego w badanych regionach Polski i Słowacji są obszary objęte programem Natura 2000, który obejmuje swym zasięgiem państwa członkowskie UE. Tu, podobnie jak w przypadku lesistości, wskaźniki udziału obszarów objętych programem Natu-

³³ T. Winnicki, B. Zemanek, *Przyroda Bieszczadzkiego Parku Narodowego*, BdPN, Ustrzyki Dolne 2003, <https://www.bdpn.pl/>.

ra 2000 na Podkarpaciu i w regionie Wschodniej Słowacji są znacznie wyższe niż adekwatne średnie krajowe to obrazujące (tabela 8). Dodać należy, że w przypadku Słowacji odsetek powierzchni objętej tym programem jest znacznie wyższy niż w Polsce, a zwłaszcza w odniesieniu do obszaru podlegającego specjalnej ochronie ptaków (tabela 8).

Rodzaj występującej formy ochrony nie jest obojętny dla rozwoju, a zwłaszcza dla działalności inwestycyjno-gospodarczej, które napotykają na wiele ograniczeń wraz ze wzrostem stopnia ochrony, osiągając apogeum w przypadku ochrony ścisłej. Takie ograniczenia związane są niestety również z europejską siecią ekologiczną Natura 2000, stanowiącą nieodzowny element długofalowej polityki rozwoju zrównoważonego UE³⁴. Tak duży udział obszarów objętych siecią Natura 2000 w analizowanych regionach potwierdza ich unikatowe walory przyrodnicze. Dodać tu jednak należy, że niestety, przy wprowadzaniu programu Natura 2000 jego podstawowe założenia, związane z akceptacją obszarów Natura 2000 przez ich mieszkańców i przekonanie ich do czynnego uczestnictwa w tym ważnym dla współczesnego, jak i dla przyszłych pokoleń przedsięwzięciu nie zostały w pełni zrealizowane³⁵. W wyniku tego w odbiorze społecznym jest on uznawany za jedną z głównych barier rozwoju jednostek objętych Naturą 2000. Powszechność takiej opinii, wynikająca z braku akceptacji programu w dużej części środowisk lokalnych, w praktyce, skutkowałą zwiększeniem stopnia niepewności i pojawieniem się odczucia dodatkowego ryzyka, pogarszających atrakcyjność terenów objętych Naturą 2000 oraz ich konkurencyjność. Taka sytuacja staje się poważnym problemem, tak dla decyzji strategicznych samorządów odpowiedzialnych za rozwój, jak i osób prowadzących działalność gospodarczą, często skutkującym zaniechaniem działalności gospodarczej, rezygnacją z inwestycji³⁶. Może to w istotny sposób rzutować na rozwój przede wszystkim rolnictwa, w tym rolnictwa ekologicznego i na rozwój turystyki, w tym agroturystykę, ale również na pozarolniczą działalność gospodarczą, która jest związana z powstawaniem nowych inwestycji.

³⁴ A. Bołtromiuk, *Wpływ sieci Natura 2000 na rozwój obszarów wiejskich w Polsce*, [w:] *Przestrzenne, społeczno-ekonomiczne zróżnicowanie obszarów wiejskich w Polsce*, red. M. Stanny, M. Drygas, IRWiR PAN, Warszawa, 2010, str. 135-138.

³⁵ A. Bołtromiuk, *Natura 2000 – możliwości i dylematy rozwoju obszarów wiejskich objętych europejską siecią ekologiczną*, *Problemy ekorozwoju*, vol.7, no 1, 2012, str. 117.

³⁶ G. Ślusarz, *Natura 2000 – szansa czy zagrożenie dla rozwoju lokalnego?*, *Gazeta Uniwersytecka Uniwersytetu Rzeszowskiego*, marzec/kwiecień nr 2/2014 (82), 2013, str. 33-35.

W kontekście powyższego można stwierdzić, że zakres ochrony przyrody w województwie podkarpackim i we Wschodniej Słowacji, w porównaniu z obwodem lwowskim, może stanowić w przyszłości, o niższej konkurencyjności podmiotów z tych regionów, wynikającej z dodatkowych kosztów dostosowywania się do wymagań związanych z realizowaną ochroną. Z drugiej strony większa swoboda prowadzenia działalności gospodarczej w obszarach cennych przyrodniczo, a nie objętych ochroną w obwodzie lwowskim, może skutkować nieodwracalnymi skutkami dla środowiska przyrodniczego, które mogą również dotknąć obszary przygraniczne Polski i Słowacji.

4.2. Gospodarcze wykorzystanie walorów środowiska przyrodniczego

Z dotychczasowej analizy jednoznacznie wynika, że poziom rozwoju oraz tempo zachodzących zmian w badanych regionach Polski, Ukrainy i Słowacji odbiegają od średnich krajowych, co można uznać za znamiona peryferyzacji, jak również to, że niedostatecznie wykorzystany jest endogeniczny i specyficzny ich potencjał, a zwłaszcza związany z walorami środowiska przyrodniczego. W tej części opracowania ograniczono się do wskazania czynników progresywnych i peryferyzacyjnych w kontekście wykorzystania walorów przyrodniczych. Stanowi ona dopełnienie wcześniejszych rozważań dotyczących rozwoju w sferze gospodarczej, społecznej i przestrzennej. Z dotychczasowej analizy wnioskować można, że bliskość granicy można tu rozpatrywać bardziej w znaczeniu geograficznym, niż gospodarczym. Pomimo, że analizowane jednostki funkcjonują w ramach Euroregionu Karpackiego, mającego odgrywać rolę integratora aktywizującego współpracę transgraniczną sprzyjającą rozwojowi, to jednak istniejące uwarunkowania instytucjonalne w sąsiadujących państwach i regionach nie do końca sprzyjają dynamizowaniu procesów rozwoju. Zwłaszcza odnosi się do partnerstwa polsko-ukraińskiego, gdzie granica pomiędzy sąsiadującymi państwami jest równocześnie granicą pomiędzy różnymi systemami. Można zatem powiedzieć, że jest to granica, która w rzeczywistości dzieli, a nie łączy. Należy podkreślić, że dodatkowym utrudnieniem jest tu brak kompatybilności pomiędzy strukturami samorządowymi po obu stronach granicy, a to właśnie one w dużej mierze są odpowiedzialne za rozwój i stymulowanie go. Stąd też współpraca samorządów ma tu charakter bardziej rządowy, niż samorządowy.

Ograniczone wykorzystanie istniejących zasobów produkcyjnych to przyczyna wielu złożonych problemów natury ekonomicznej, przestrzennej, a w konsekwencji i społecznej, ograniczających realizację jednego z podstawowych priorytetów rozwoju, o jakim wspomniano – rozwoju zrównoważonego. W wyniku tego następować może pogłębianie dysproporcji pomiędzy jednostkami terytorialnymi i ich mieszkańcami, pogarszanie spójności społecznej, ekonomicznej i przestrzennej, prowadzące w konsekwencji do peryferyzacji i marginalizacji. Marginalizacja będąca ostatecznie problemem głównie społecznym jest stosunkowo trwałym stanem, a osoby znajdujące się w tym stanie z reguły nie potrafią się wydobyć zeń o własnych siłach³⁷. Stąd też warto przeciwdziałać zagrożeniom związanym z peryferyzacją i marginalizacją, zwłaszcza w regionach przygranicznych dodatkowo zaliczanych do regionów rolniczych (a województwo podkarpackie i region Wschodniej Słowacji, jak wcześniej podkreślono, są zaliczane do takich), szczególnie narażonych na to.

Nie ulega wątpliwości, że głównym użytkownikiem środowiska przyrodniczego w analizowanych przygranicznych regionach jest rolnictwo. Jego stan, w ujęciu wskaźników ekonomicznych, zaprezentowano w rozdziale drugim. Jest on w dużym stopniu efektem wykorzystania podstawowego czynnika produkcji jakim jest ziemia, rozpatrywanego z uwzględnieniem aspektów zarówno ilościowych (wielkość i struktura gospodarstw), jak i jakościowych (jakość gleb). Takie ujęcie wpisuje się zarówno w ocenę ekonomiczną, społeczną, jak i przestrzenno-ekologiczną (związaną z racjonalnością wykorzystania przestrzeni i zasobów przyrodniczych). Jednak szczegółowa analiza porównawcza badanych regionów przygranicznych uwzględniająca powyższe aspekty jest trudna do zrealizowania ze względu na brak jednolitych baz danych związanych z tą problematyką. Stąd też podjęto tu jedynie próbę oceny potencjału gospodarstw (czynnika ziemi, w ujęciu ilościowym) w kontekście możliwości rozwoju tych gospodarstw i racjonalnego wykorzystania środowiska przyrodniczego. Biorąc pod uwagę fakt, że w powierzchni ogólnej poszczególnych regionów większość stanowią użytki rolne, nasuwa się zasadnicze pytanie, jak gospodarować aby wykorzystać walory przyrodnicze i realizować rozwój zrównoważony w regionach dysponujących cennymi zasobami przyrodniczymi? W praktyce rodzi to dylemat, jak chronić przyrodę i realizować funkcje produkcyjne rolnictwa. Realizację funkcji produkcyjnej determinuje gleba – podstawowy czynnik produkcji, a równocześnie ziemia rolnicza główny element środowiska przyrodni-

³⁷ J. Wilkin, *Peryferyjność i marginalizacja w świetle nowych teorii rozwoju*, [W:] A. Bołtromiuk (red.), *Regiony peryferyjne w perspektywie polityki strukturalnej UE*, Wyd. Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, 2003, str. 47.

czego. O ile funkcja produkcyjna może być realizowana poprzez wypełnianie racjonalności ekonomicznej, to często funkcje poza żywnościowe (w tym związane z ochroną) występują w oderwaniu od ekonomiki i wymagają odniesienia się do racjonalności społecznej³⁸. Ta zaś w dużym stopniu uzależniona jest od wysokiego stopnia świadomości społeczeństwa. Stąd też wykorzystanie ziemi nie może ograniczać się jedynie do realizacji funkcji produkcyjnych, ale należy rozpatrywać ją w szerszej perspektywie – pewnego dobrostanu, który tworzą: lokalny krajobraz, walory rekreacyjne, turystyczne, sportowe, środowiskowe itp. Tak pojmowana staje się dobrem „konsumowanym”, które uzyskuje różne ceny w zależności od kraju, regionu i może się zdarzyć, że ziemie mało atrakcyjne rolniczo mogą przynieść wysoki dochód³⁹, a co niekoniecznie musi się wiązać z racjonalnym wykorzystaniem zasobów przyrody danego terytorium. W tej sytuacji ważne staje się dbanie nie tylko o wykorzystanie ziemi rolniczej, ale również dbałość o zachowanie walorów wynikających z umiejętnego wykorzystania specyficzności danego obszaru, w tym zwłaszcza walorów przyrodniczo-krajobrazowych⁴⁰.

Gospodarstwa będące użytkownikami przestrzeni rolniczej w analizowanych regionach stanowią od 6,7% (w obwodzie lwowskim) poprzez 9,3% (w województwie podkarpackim) do aż 27,2% (w regionie Wschodniej Słowacji), ogółu gospodarstw w swoich państwach. Gospodarstwa te w poszczególnych państwach tworzą zbiorowości bardzo złożone, co wynika z różnorodności form organizacyjno-prawnych gospodarstw występujących w tych państwach. Dlatego są one trudne do jednoznacznej klasyfikacji i jednoznacznej oceny. Najtrudniejsza sytuacja w tym względzie występuje na Ukrainie, a więc również w analizowanym obwodzie lwowskim.

Dlatego ocena wykorzystania czynnika ziemi uwzględniająca wielkości gospodarstw, jako głównego czynnika decydującego o efektywności produkcji, sposobie wykorzystania tej ziemi oraz konkurencyjności gospodarstw danego regionu w stosunku do regionów sąsiednich, jest tu niezmiernie trudna. Wynika to ze złożoności całego systemu gospodarki żywnościowej na Ukrainie, będącego efektem przebudowy strukturalnej mającym miejsce w tym państwie po uzyskaniu wolności w związku z rozpadem ZSSR.

³⁸. J. S. Zegar, *Przesłanki nowej ekonomii agrarnej we współczesnym świecie*, [w:] *Agronomia w warunkach rynkowych. Problemy i wyzwania*, red. A. Grzelak, A. Sapa, Zeszyty Naukowe, z. 150, Wyd. Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Poznań, 2010, str. 10.

³⁹. A. Czyżewski, A. Hennisz-Matuszczak, *Rolnictwo Unii Europejskiej i Polski. Studium porównawcze struktur wytwórczych i regulatorów ryków rolnych.*, Wyd. Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 2004, str. 13.

⁴⁰. G. Ślusarz, *Zasoby ziemi Podkarpacia i ich wykorzystanie*, [w:] *Strukturalne i przestrzenne uwarunkowania rozwoju podkarpackiego rolnictwa*, red. A. Czudec, M. Cierpiat-Wolan, Wydawnictwo FO-SZE, Rzeszów 2013, str. 27-28.

Współczesny system gospodarki żywnościowej na Ukrainie jest skutkiem zastosowania rolnictwa do realnych warunków funkcjonowania kwazirynkowego systemu gospodarki wynikających z realizacji reform o charakterze niesystemowym⁴¹. Mieszkańcom wsi przekazano na własność lub w użytkowanie 36,2 mln ha ziemi uprawnej, w tym 12,8 mln ha – gospodarstwom indywidualnym. Zlikwidowano prawie 12 tys. kołchozów i gospodarstw państwowych. W ich miejsce powstało około 22 tys. nowych gospodarstw o różnych formach organizacyjno-prawnych. Wśród nich było: 34% spółek z o.o., 21% przedsiębiorstw prywatnych, 20% dużych gospodarstw farmerskich, 9% rolniczych spółdzielni produkcyjnych i 4% otwartych spółek akcyjnych. Dodać do tego należy, że w okresie zachodzących przemian strukturalnych nastąpił duży przepływ do rolnictwa kapitału z wysoko rentownych branż (przemysł paliwowy, gazowy, węglowy, metalurgiczny). Efektem tego było powstawanie tzw. Agroholdingów. Jak podaje G. Czerewko za A. Martynem⁴² w 2010 roku na Ukrainie było 60 takich firm.

W strukturze obszarowej gospodarstw, uwzględniającej wyżej wymienione formy, przeważają gospodarstwa z grupy obszarowej 20-50 ha użytków rolnych – 24,2% ogólnej liczby oraz stosunkowo duży jest udział gospodarstw z grupy obszarowej 100-500 ha UR – 12,8%. Jednak oceniając strukturę udziałem zajmowanej powierzchni użytków rolnych, to największy udział według tego kryterium, mają gospodarstwa z grupy obszarowej 1000,1-2000,0 ha – zajmujące 16,9% tej powierzchni oraz gospodarstwa z grupy 2000,1-3000,0 ha – 14,8%⁴³. Powyższe wskazuje na złożoność kwestii strukturalnych gospodarstw na Ukrainie, którą dodatkowo komplikują tzw. gospodarstwa przydomowe.

Analizując przestrzenne rozmieszczenie przedsiębiorstw rolnych na Ukrainie należy stwierdzić, że te największe zlokalizowane są głównie na wschodzie i południu kraju, skąd również pochodzi większa część produkcji rolniczej⁴⁴. Całkiem odmienna sytuacja występuje na Zachodniej Ukrainie. Tu bowiem obok tych dużych przedsiębiorstw funkcjonują, stanowiące większość, wspomniane gospodarstwa

⁴¹ G. Czerewko, *Współczesne formy integracyjne w rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich Ukrainy*, Roczniki Naukowe SERIA, tom XV, zeszyt 5, 2013, str. 38-41.

⁴² A. Martyn, *Obrona konkurencji ekonomicznej w wykorzystaniu ziemi w rolnictwie: przewagi i negatywy agroholdingów*, Ziemioporiadnyj Wisnyk, nr 8, 2010, str. 26-32.

⁴³ *Agriculture of Ukraine in 2011: Statistical yearbook. 2012: State Statistic Service of Ukraine*, Kyjiv, str. 386.

⁴⁴ G. Czerewko, *Dynamika i perspektywy rozwoju ukraińskich gospodarstw rolnych*, [w:] *Dziś i jutro gospodarstw rolnych w krajach Centralnej i Wschodniej Europy*, red. T. Czekaj, Z. Mirkowska, J. Sobierajewska, Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa, 2008, str.175-178.

przydomowe. Z punktu widzenia prawa takie gospodarstwa mają status osobistych gospodarstw ludności („private peasant holding”). Gospodarstwa takie na Ukrainie zachodniej mają również największy udział w produkcji rolnej w takich rejonach, jak: zakarpackim (95,6% produkcji), czerniowieckim (87,0%), lwowskim (87,1%), iwanofrankowskim (86,7%). Na jedno gospodarstwo przydomowe przypada średnio bardzo mała powierzchnia, bo zaledwie 1,39 ha ziemi rolnej⁴⁵. W obwodzie lwowskim ta powierzchnia w 2013 roku była jeszcze mniejsza bo zaledwie 1,15 ha.

W województwie podkarpackim średnia powierzchnia gospodarstwa rolnego (5,17 ha) była większa niż w obwodzie lwowskim (o 4,02 ha), a ponad dwukrotnie niższa od średniej w kraju (11,54 ha). Natomiast na Słowacji, jak i we Wschodniej Słowacji mamy do czynienia z gospodarstwami dużymi, gdzie średnia powierzchnia gospodarstwa rolnego przekracza 80 ha. Gospodarstwa te są najczęściej wyspecjalizowane prowadzące uproszczoną monokulturową produkcję przeznaczoną niemal w całości na rynek.

Ogólnie oceniając sytuację pod względem wielkości gospodarstw w analizowanych obszarach przygranicznych można stwierdzić, że za wyjątkiem Wschodniej Słowacji mamy do czynienia z rozdrobnionym rolnictwem, co nie jest korzystne zarówno z punktu widzenia realizacji funkcji produkcyjnych, jak i funkcji związanych z ochroną i kształtowaniem środowiska. Okazuje się zatem, że duże rozdrobnienie gospodarstw jest cechą charakterystyczną nie tylko województwa podkarpackiego ale również obwodu lwowskiego. Przy tym dodać należy, że w odniesieniu do tego ostatniego regionu sytuacja jest o tyle niekorzystna, że oprócz samej wielkości gospodarstw istotniejszy jest fakt, iż w wyniku przeprowadzonej reformy, mającej charakter powszechnej prywatyzacji, ziemia trafiła do osób nie mających kwalifikacji rolniczych i do tego na obszarach nie mających tradycji rolnictwa indywidualnego. To może być przyczyną wielu problemów niekiedy nawet trudnych do przewidzenia. Bo samo rozdrobnienie gospodarstw stanowi poważny problem dla rozwoju samego rolnictwa, ale nade wszystko dla regionów, gdzie to rozdrobnienie występuje, gdyż powoduje ono koncentrację dużych zasobów czynników wytwórczych w małych obszarowo gospodarstwach, które są trudne do racjonalnego wykorzystywania w warunkach konkurencyjnej gospodarki rynkowej. Wynika to z faktu, że potencjał tych gospodarstw nie wpisuje się w racjonalność ekonomiczną dominującej opcji wyboru, opierającej się na rachunku ekonomicznym odnoszącym się do tradycyjnej, produkcyjnej funkcji rolnictwa. Zasadniczy problem z tym związany

⁴⁵ G. Czerewko, *Dynamika i perspektywy* op. cit. 2008, str. 177.

sprowadza się do kluczowego pytania, jak wykorzystać potencjał tych rozdrobnionych gospodarstw i poprawiać konkurencyjność rolnictwa nie popełniając błędów związanych z okresem jego dynamicznego industrialnego rozwoju.

Rolnictwo pod jego wpływem wprawdzie odniosło niewątpliwy sukces zwłaszcza w zwiększaniu podaży żywności i ograniczaniu zjawiska głodu. Jednocześnie sukces ten wiązał się z dużymi kosztami w postaci degradacji środowiska naturalnego, umniejszania wartości kulturowych, podminowania kapitału społecznego, umniejszania walorów krajobrazu, a także zagrożenia zdrowotnego żywności⁴⁶. Patrząc na to z dzisiejszej perspektywy można powiedzieć, że koszty te są wynikiem braku realizacji pozaprodukcyjnych funkcji rolnictwa i obszarów wiejskich, a tym samym braku realizacji koncepcji wielofunkcyjnego, zrównoważonego rozwoju tych obszarów. Koncepcje te, w warstwie teoretycznej są dość dobrze opisane, ale w rzeczywistości gospodarczej z ograniczonym skutkiem urzeczywistniane, a zwłaszcza w obszarach słabiej rozwiniętych gospodarczo. Konsekwencją tego jest niewielkie wykorzystanie potencjału rozwojowego wielu regionów, a zwłaszcza endogenicznych czynników rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich, które w przypadku obszarów słabo zurbanizowanych często stanowią główne ich zasoby⁴⁷. W kontekście analizy czynnika ziemi można powiedzieć, że z taką sytuacją mamy właśnie do czynienia w obszarach objętych badaniami, a zwłaszcza na Podkarpaciu i obwodzie lwowskim. Jej rozwiązanie będzie trudne w kontekście optymalnego wykorzystania zasobów przyrodniczych regionu w oparciu o tradycyjne podejście do produkcji rolniczej i rolnictwa. Dla tych obszarów wielofunkcyjny rozwój powiązany z rolnictwem ekologicznym i agroturystyką wydaje się być interesującą alternatywą. Mogą one bowiem sprzyjać wykorzystaniu zasobów związanych dotychczas z tradycyjną produkcją rolniczą w taki sposób, aby pozytywnie wpływać na jakość środowiska, jego bioróżnorodność, atrakcyjność krajobrazu, co jest jednoznaczne z traktowaniem zasobów tego środowiska, jako dobra publicznego⁴⁸. W przypadku województwa podkarpackiego i Wschodniej Słowacji te działania są już podejmowane od wielu lat i w przypadku rozwoju rolnictwa ekologicznego można powie-

⁴⁶. J. S. Zegar, *Rola drobnych gospodarstw rolnych w procesie społecznie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich*, *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, nr 1., Europejskie Centrum Badań Drobnych Gospodarstw Rolnych, Uniwersytet Rolniczy w Krakowie, 2012, str. 131-134.

⁴⁷. G. Ślusarz, *Wyzwania rozwojowe regionów rozdrobnionego rolnictwa*, *Roczniki naukowe SERiA*, Tom XV, Z.6, 2013, str. 302-304.

⁴⁸. K. Czarnecki, B. Gołębiowska, *Zmiany w finansowaniu działalności parków narodowych na przykładzie Pienińskiego Parku Narodowego*, *Rocz. Nauk. SERiA*, t.XV, z. 3, str. 45-50; Czyżewski A., Henisz-Matuszczak A. *Rolnictwo Unii ... op.cit.*, 2012, str.12-13; G. Ślusarz, *Zasoby ziemi Podkarpacia i ich wykorzystanie*, [w:] *Strukturalne i przestrzenne uwarunkowania rozwoju podkarpackiego rolnictwa*, red. A. Czudec, M. Cierpiat-Wolan, Wyd. FOSZE, Rzeszów 2013, str. 27-44.

dzieć, że z dosyć dobrym skutkiem. Sprzyja temu niewątpliwie polityka Unii Europejskiej dedykowana rolnictwu i obszarom wiejskim, gdzie finansowe wsparcie przemian strukturalnych idzie w parze z szeroko zakrojoną edukacją. Niestety tego nie można powiedzieć o obwodzie lwowskim.

4.3. Nasilenie ruchu turystycznego

Wysokie walory środowiska przyrodniczego analizowanych regionów stanowiące ich endogeniczny potencjał świadczący o pewnej ich specyficzności (co wielokrotnie już podkreślano) uzupełnione charakterystycznymi dla nich, a zwłaszcza Podkarpacia i obwodu lwowskiego walorami historycznymi związanymi w szczególności ze sztuką sakralną, stanowią niewątpliwie atuty w kontekście rozwoju turystyki. Jednak wykorzystanie posiadanych zasobów w kreowaniu rozwoju społeczno-gospodarczego wymaga wielopłaszczyznowych i skoordynowanych działań. Niewątpliwie turystyka jako forma działalności gospodarczej nabiera coraz większego znaczenia w rozwoju społeczno-gospodarczym. Świadczy o tym m.in. to, że w strukturze PKB UE jej udział wynosi około 4%, a w przypadku Polski jest to już 6%. Dodatkowo generuje ona około 8 mln miejsc pracy z nią związanych⁴⁹. Niewątpliwie korzyści wynikające z rozwoju turystyki nie mogą jednak przesłaniać zagrożeń jej towarzyszących (zwłaszcza żywiłowo rozwijanej turystyce masowej). Stąd też w regionach dysponujących dużym potencjałem przyrodniczym, tworzącym naturalną podstawę do jej rozwoju, należy z dużą starannością wykorzystywać ten atut i czerpać z doświadczeń regionów o dużych tradycjach turystycznych, jednocześnie uwzględniając zmiany w podejściu do turystyki i jej roli w rozwoju regionalnym i lokalnym.

Zachodzące przeobrażenia społeczno-gospodarcze powodują również zmiany znaczenia poszczególnych kategorii związanych z turystyką, która przez wiele lat postrzegana była jako forma zaspokajania określonych potrzeb rekreacyjnych, poznawczych, zdrowotnych, czy też kulturowych. Obecnie coraz powszechniej identyfikowana jest jako zjawisko ekonomiczne, stanowiące źródło wysokich zysków i jednocześnie przyczynę wielopłaszczyznowego rozwoju obszarów recepcji turystycznej. Odgrywa to szczególną rolę w rozwoju obszarów wiejskich⁵⁰. Chęć osiągnięcia wysokich zysków często bierze górę nad rozsądkiem wynikającym z szer-

⁴⁹ W. Kuźniar, *Aktywność marketingowa gmin, jej oddziaływanie na rozwój turystyki wiejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów, 2013, str. 84.

⁵⁰ W. Kuźniar, *Aktywność...*, op. cit., 2013, str. 84-85.

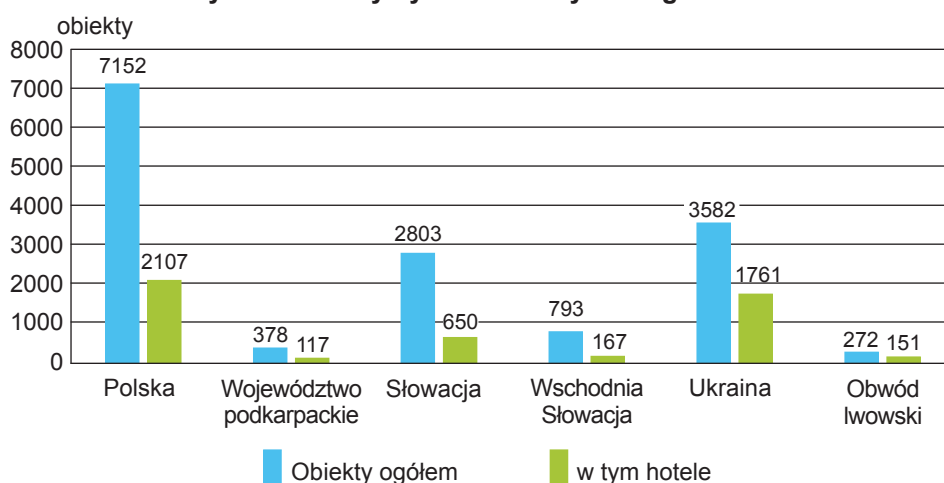
szezego spojrzenia na rozwój turystyki, w długiej perspektywie, uwzględniającej nie tylko korzyści towarzyszące jej rozwojowi, ale również koszty zewnętrzne i zagrożenia z nią związane. Takie szerokie, strategiczne podejście jest szczególnie ważne na obszarach charakteryzujących się wysokimi walorami środowiska przyrodniczego, gdzie łatwo przekroczyć chłonność i pojemność środowiska i doprowadzić do dewastacji tego środowiska, a więc cennych endogenicznych zasobów. W takiej sytuacji szczególnego znaczenia nabiera turystyka zrównoważona, z nastawieniem na proekologiczną ofertę turystyczną, która wpisuje się we współczesne trendy, w tym w rozwój zrównoważony. W turystyce przyszłości, jak podkreśla W. Kuźniar⁵¹ za J. Klippendorffem⁵² ekologia i potrzeby mieszkańców terenów recepcyjnych lokować się muszą przed celami ekonomicznymi (zysk dla biznesu), zaś jej nadrzędnym priorytetem powinno być zagwarantowanie optymalnego zaspokojenia różnego rodzaju potrzeb turystycznych ludności wszystkich klas w ramach wydajnie ekonomicznych urzędzeń turystycznych w niezanieczyszczonym środowisku naturalnym, przy uwzględnieniu interesów ludności zamieszkującej te tereny. Takie podejście powinno być preferowane przy tworzeniu koncepcji rozwoju turystyki i polityk sprzyjających jej rozwojowi, przy przygotowywaniu ofert turystycznych pozwalających optymalnie wykorzystywać posiadany potencjał. Czynnikiem warunkującym rozwój segmentu turystycznego danego regionu oprócz omawianych walorów przyrodniczych i historycznych są uwarunkowania instytucjonalne, a nade wszystko infrastrukturalne. Jednym z kluczowych elementów infrastruktury sprzyjających rozwojowi turystyki jest niewątpliwie baza noclegowa. Pod względem wyposażenia w turystyczne obiekty noclegowe (z pominięciem pokoi gościnnych i kwater agroturystycznych), w ujęciu ilościowym, najlepiej spośród analizowanych regionów, przedstawia się sytuacja w regionie Wschodniej Słowacji, gdzie w 2013 roku funkcjonowały 793 takie obiekty. W województwie podkarpackim było ich ponad dwukrotnie mniej – 378, a w obwodzie lwowskim 272 (wykres 16). Obiekty te stanowiły od 5,3% w Polsce poprzez 7,6% na Ukrainie do aż 28,3% na Słowacji całej bazy noclegowej w swoich państwach. W analizowanym okresie baza ta systematycznie powiększała się zarówno w poszczególnych państwach, jak i analizowanych regionach. Przy tym największa dynamika wystąpiła na Ukrainie i obwodzie lwowskim. W strukturze turystycznych obiektów noclegowych w obwodzie lwowskim ponad 55% stanowiły hotele. Na Podkarpaciu ich udział wynosił 31,0%,

⁵¹ W. Kuźniar, *Aktywność...*, op. cit., 2013, str. 114.

⁵² J. Klippendorff, *Die Landschaftfresser. Tourismus and Erholungslandschaft, Verderben oder Sa-gen?*, Bern – Studgart, 1975.

a na Słowacji tylko 21,0%. W okresie objętym badaniami liczba hoteli wzrosła we wszystkich regionach. Zanotowano przyrost miejsc noclegowych w bazie hotelowej, nastąpił też wzrost liczby korzystających z noclegów. Przy tym najwięcej korzystających z noclegów odnotowano we Wschodniej Słowacji. Jednocześnie należy zauważyć, że w przypadku Podkarpacia i obwodu lwowskiego systematycznie wzrastał udział turystów zagranicznych korzystających z noclegów, zaś w regionie Wschodniej Słowacji liczba ta zdecydowanie obniżyła się. W 2013 roku turyści zagraniczni stanowili tu 80,9% stanu osiągniętego w 2008 roku. Oceniając nasilenie ruchu turystycznego na podstawie wskaźnika korzystających z noclegów w przeliczeniu na 1000 ludności należy stwierdzić, że Wschodnia Słowacja zdecydowanie wyprzedza pod tym względem (620 korzystających z noclegów na 1000 ludności – pomimo obniżenia się tego wskaźnika w okresie objętym badaniami) pozostałe regiony (tabela 31). Podobne dysproporcje pomiędzy analizowanymi regionami występują w odniesieniu do liczby udzielonych noclegów w przeliczeniu na 1000 ludności (tabela 32). W świetle tych wskaźników zdecydowanie najgorzej prezentuje się obwód lwowski.

Wykres 16. Turystyczne obiekty noclegowe w 2013 r.

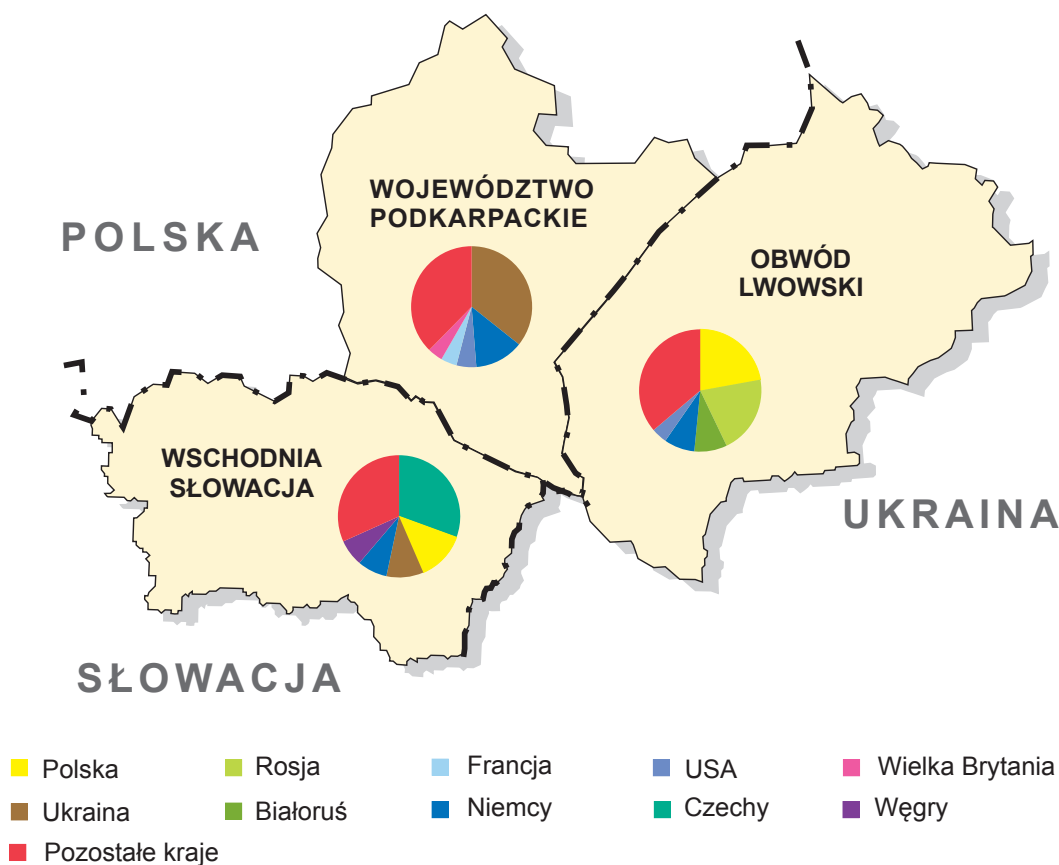
Uwaga: Bez pokoi gościnnych i kwater agroturystycznych

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych urzędów statystycznych Polski, Słowacji i Ukrainy.

Analizując strukturę korzystających z noclegów z uwzględnieniem kraju pochodzenia korzystających należy stwierdzić, że we wszystkich regionach przeważają osoby z państw, w skład których wchodzi dany region. Analizując natomiast strukturę turystów zagranicznych korzystających z obiektów noclegowych można zauważyć

duże regionalne zróżnicowanie (tabela 33). Na Podkarpaciu największą grupę stanowią osoby z Ukrainy, zaś w obwodzie lwowskim grupa określana jako turyści z pozostałych krajów, przy dużym udziale osób z Polski i Rosji. We Wschodniej Słowacji zdecydowanie największą grupę stanowią Czesi (rys. 5). Można zatem powiedzieć, że jest to rozkład odzwierciedlający tradycyjne związki pomiędzy poszczególnymi regionami wynikające z zaszczości historycznej starego układu państw Europy Środkowo-Wschodniej.

Rys. 5. Turyści zagraniczni korzystający z turystycznych obiektów noclegowych w 2013 r. (według kraju stałego zamieszkania)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych urzędów statystycznych Polski, Słowacji i Ukrainy.

Uzupełnieniem bazy noclegowej oraz oferty turystycznej na badanym obszarze, a zwłaszcza na Podkarpaciu są kwatery agroturystyczne. Walory środowiska wynikające z cennych przyrodniczo zasobów regionu w połączeniu z bogactwem dzie-

dzictwa kulturowego mają podstawowe znaczenie dla rozwoju turystyki, a w tym zwłaszcza dla agroturystyki – traktowanej jako turystyka alternatywna, przyjazna środowisku⁵³. Ograniczony dostęp do informacji dotyczących tej formy turystyki we Wschodniej Słowacji i obwodzie lwowskim nie pozwala szerzej rozwinąć tej problematyki w odniesieniu do całości obszaru objętego badaniami. Jednak na podstawie danych dotyczących Podkarpacia można wysunąć pewne uogólnienia. Przede wszystkim należy stwierdzić, że rozwój agroturystyki w województwie, na tle kraju, należy uznać za znaczący. Uwzględniając liczbę wszystkich kwater agroturystycznych zarejestrowanych w ewidencji obiektów turystycznych, województwo podkarpackie w 2013 roku z liczbą 956 zajmowało drugie miejsce w kraju.

Kwaterny agroturystyczne Podkarpacia stanowiły ponad 12% kwater agroturystycznych ogółem. W przypadku kwater agroturystycznych widać bardzo silny związek z obszarami przyrodniczo cennymi. W czterech powiatach bieszczadzkim, leskim, sanockim i krośnieńskim zlokalizowanych było prawie 58% kwater agroturystycznych, a w nich głównie w gminach usytuowanych w Bieszczadach i Beskidzie Niskim. Taka koncentracja wskazuje, jak ważną rolę w regionie odgrywają walory przyrodnicze obszarów górskich. Agroturystyka jest niewątpliwie szansą rozwoju, szczególnie dla małych gospodarstw, niewyspecjalizowanych w produkcji rolnej i sprzedających jedynie sporadycznie nadwyżki produkcji, a zwłaszcza zlokalizowanych w atrakcyjnie przyrodniczo miejscach. Jednak należy pamiętać, że jest to trudna forma gospodarowania, która oprócz wiedzy i umiejętności oraz środków finansowych wymaga również pewnych predyspozycji potrzebnych w kontaktach z bardzo zróżnicowanymi klientami⁵⁴.

⁵³ G. Ślusarz, B. Gołębiowska, *Wykorzystanie endogenicznych, cennych przyrodniczo zasobów regionu w jego rozwoju*, Roczniki Naukowe SERiA, tom XVI, z.6, 2014, str. 486.

G. Ślusarz, M. Cierpień-Wolan, *Przeobrażenia strukturalne w rolnictwie Podkarpacia w dekadzie członkostwa polski w UE*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Nr 361, 2014, str. 228.

⁵⁴ G. Ślusarz, B. Gołębiowska, *Wykorzystanie endogenicznych, ... op. cit.*, 2014, str. 486-487.

V. FUNDUSZE UNII EUROPEJSKIEJ WE WSPIERANIU ROZWOJU OBSZARÓW PRZYGRANICZNYCH

Unia Europejska od ponad 40 lat realizuje aktywną politykę rozwoju regionalnego, zwaną też polityką spójności lub polityką strukturalną. Jej głównym celem jest zmniejszenie różnic w rozwoju krajów i regionów, co zwiększa konkurencyjność krajów członkowskich i samej Unii na globalnym rynku. Unia jako wspólnota krajów znajdujących się na różnych poziomach rozwoju i mierzących się z wieloma różnymi wyzwaniami dzięki funduszom europejskim wzmacnia konkurencyjność gospodarek państw członkowskich. W ramach środków unijnych podejmowana jest walka z bezrobociem, a także realizowane są działania, które pomagają w rozwoju uboższych regionów. To, na co Unia Europejska przeznaczająca fundusze, jest ściśle powiązane ze strategią jej rozwoju. Obecnie jest ona określona w dokumencie Europa 2020. Szczegółowy plan wydawania unijnych funduszy, zwany Wieloletnimi Ramami Finansowymi, określany jest nie rzadziej niż raz na 5 lat, a w praktyce co siedem lat.

Fundusze unijne na lata 2007-2013 były wdrażane poprzez instrumenty w ramach następujących polityk społeczno-ekonomicznych Wspólnot Europejskich: Polityki Spójności (dla której strategicznym dokumentem w Polsce są Narodowe Strategiczne Ramy Odniesienia NSRO), Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) oraz Wspólnej Polityki Rybołówstwa (WPRYB).

Korzystanie z funduszy unijnych i prowadzone dzięki nim inwestycje były bardzo ważnym elementem wspomagającym wzrost gospodarczy. Pozwalały na poprawę lokalnej infrastruktury społecznej, technicznej i środowiskowej. Wsparcie przedsiębiorstw również znacząco przyczyniało się do ożywienia gospodarki, a co za tym idzie rozwoju obszarów.

Wykorzystanie funduszy unijnych jest już bardzo dobrze widoczne w wielu obszarach gospodarki.

Tereny przygraniczne w województwie podkarpackim były dość zróżnicowane pod względem liczby projektów zrealizowanych na obszarze poszczególnych powiatów. Największa liczba inicjatyw finansowanych ze środków Unii Europejskiej miała miejsce w powiatach na pograniczu polsko-słowackim jasielskim i krośnieńskim (odpowiednio 4. i 5. miejsce w województwie), natomiast najmniejszą liczbą zrealizowanych projektów charakteryzowały się Przemyśl i powiat bieszczadzki.

Analizując liczbę projektów w przeliczeniu na 1000 ludności zdecydowanymi liderami zarówno w powiatach przygranicznych, jak i w województwie były powiaty

bieszczadzki i leski (po ponad 8 inicjatyw na 1000 mieszkańców). Najmniejszą liczbą charakteryzował się Przemyśl – nieco ponad 2 inicjatywy na 1000 mieszkańców.

Projekty w powiatach przygranicznych z województwa podkarpackiego realizowane były przede wszystkim w ramach dziedzin mających na celu zwiększenie zatrudnienia i przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu – ponad 16% ogółu (przede wszystkim z programu POKL), wspieranie rozwoju kwalifikacji zawodowych i doposażenie zaplecza dydaktycznego – ponad 14% (również POKL) i rozwój firm – ponad 11% (przede wszystkim w ramach programu RPO WP).

5.1. Wykorzystanie funduszy Unii Europejskiej⁵⁵ – perspektywa finansowa 2007-2013

Fundusze strukturalne i Fundusz Spójności pozwoliły na finansowanie następujących programów: Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko, Program Operacyjny Innowacyjna Gospodarka, Program Operacyjny Kapitał Ludzki, Program Operacyjny Rozwój Polski Wschodniej, Program Operacyjny Pomoc Techniczna, Regionalny Program Operacyjny Województwa Podkarpackiego.

Programy Europejskiej Współpracy Terytorialnej pozwoliły na finansowanie programów: Program Współpracy Transgranicznej Rzeczpospolita Polska-Republika Słowacka i Program Współpracy Transgranicznej Polska-Białoruś-Ukraina.

W ramach Europejskiego Funduszu Rolnego na Rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich finansowano Program Rozwoju Obszarów Wiejskich. Natomiast w ramach Europejskiego Funduszu Rybackiego finansowano Program Operacyjny Zrównoważony rozwój sektora rybołówstwa i nadbrzeżnych obszarów rybackich 2007-2013.

Celem *Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko na lata 2007-2013* była poprawa atrakcyjności inwestycyjnej Polski i jej regionów poprzez rozwój infrastruktury technicznej przy równoczesnej ochronie i poprawie stanu środowiska, zdrowia, zachowaniu tożsamości kulturowej i rozwijaniu spójności terytorialnej. Program stanowił jeden z programów operacyjnych będących podstawowym narzędziem do osiągnięcia założonych w nich celów przy wykorzystaniu środków Funduszu Spójności i Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego. Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko był również ważnym instrumentem realizacji odnowionej Strategii Lizbońskiej. W ramach tego programu na obszarze po-

⁵⁵. Informacje dotyczące poszczególnych programów operacyjnych pochodzą m. in. z: mapa dotacji. gov.pl; <http://www.funduszeuropejskie.2007-2013.gov.pl>; <http://stat.gov.pl/bdl>; Matryca projektów realizowanych na terenie województwa podkarpackiego w latach 2004-2014 z podziałem na powiaty: <http://www.rpo2007-2013.podkarpackie.pl/256>.

wiatów przygranicznych zrealizowano 54 projekty o łącznej wartości 1410,2 mln zł, przy czym dofinansowanie ze środków UE wyniosło 535 mln zł. Projekty te stanowiły 45% ogólnej liczby realizowanych przedsięwzięć w ramach POIS na terenie Podkarpacia. Do największych należą: „*Podziemny Magazyn Gazu Strachocina*” „*Budowa farmy wiatrowej o mocy 26 MW w gminie Rymanów*”, „*Przebudowa i rozbudowa obwodnicy miasta Krosna w ciągu drogi krajowej nr 28 na odcinku od km 226+594 do km 237+962 wraz z dobudową drugiej jezdni*”.

Kolejnym z programów krajowych Narodowych Strategicznych Ram Odniesienia, finansowanych ze środków europejskich był *Program Operacyjny Innowacyjna Gospodarka*. Był to program skierowany przede wszystkim do przedsiębiorców, którzy zamierzali realizować innowacyjne projekty, związane z badaniami i rozwojem, nowoczesnymi technologiami, inwestycjami o dużym znaczeniu dla gospodarki lub wdrażaniem i stosowaniem technologii informacyjnych i komunikacyjnych. W latach 2007-2013 w ramach Programu przedsiębiorcy, instytucje otoczenia biznesu, jednostki badawcze i naukowe oraz instytucje administracji publicznej zyskały wsparcie na realizację różnego rodzaju projektów, które przyczyniały się do podnoszenia innowacyjności polskiej gospodarki i polskich przedsiębiorstw. Prawie 27% ogółu środków z terenu województwa podkarpackiego to projekty realizowane na obszarze powiatów przygranicznych. Alokacja środków na omawianym terenie wyniosła 1505,4 mln zł, dofinansowanie wyniosło 544,1 mln zł. Na terenach przygranicznych w ramach POIG zrealizowano 270 projektów – 23% tych projektów w województwie podkarpackim. Program ten skierowany był przede wszystkim do przedsiębiorców, a dominowały projekty w dziedzinach badania, rozwój, innowacje oraz telekomunikacja i e-usługi. Projekty realizowane w jego ramach to np.: „*Budowa zakładu produkcyjnego nowych produktów branży lotniczej wykorzystującego innowacyjne technologie*”, „*Innowacyjne technologie w przemyśle meblarskim – budowa nowoczesnego zakładu produkcyjnego w BN Factory oraz wdrożenie innowacyjnych produktów na rynku europejskim*” „*Łączy światłowodowe dla mieszkańców Jarosławia i okolic*” i „*Internet dla Przemysłu*”.

Całość interwencji Europejskiego Funduszu Społecznego w Polsce na lata 2007-2013 (zgodnie z NSRO) ujęto w ramach *Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki*, którego celem było umożliwienie pełnego wykorzystania potencjału zasobów ludzkich poprzez wzrost zatrudnienia i potencjału adaptacyjnego przedsiębiorstw i ich pracowników, podniesienie poziomu wykształcenia społeczeństwa, zmniejszenie obszarów wykluczenia społecznego oraz wsparcie budowy struktur administracyjnych państwa. W ramach Programu wsparciem objęto obszary: zatrudnienie, edukacja, integracja społeczna, rozwój potencjału adaptacyjnego pra-

owników i przedsiębiorstw, a także zagadnienia związane z rozwojem zasobów ludzkich na terenach wiejskich, z budową sprawnej i partnerskiej administracji publicznej wszystkich szczebli oraz z promocją zdrowia. Program stanowił odpowiedź na wyzwania, jakie przed państwami członkowskimi stawiała odnowiona Strategia Lizbońska. Wyzwania te to między innymi: uczynienie z Europy bardziej atrakcyjnego miejsca do lokowania inwestycji i podejmowania pracy, rozwijanie wiedzy i innowacji oraz tworzenie większej liczby trwałych miejsc pracy. Na terenie powiatów przygranicznych w ramach POKL zrealizowano 991 projektów (w województwie – 2695). Łączna kwota zakontraktowanych projektów na terenie powiatów przygranicznych wyniosła 1109,4 mln zł, a poziom ich dofinansowania ze środków UE wynosił 921,6 mln zł. Stanowiły one prawie 38% ogółu wartości projektów realizowanych w województwie w ramach POKL. Do największych projektów należą: *„Więcej szans w przemyskim”*, *„Więcej szans w powiecie jarosławskim”*, *„Więcej szans w powiecie jasielskim”* oraz *„Więcej szans na Ziemi Krośnieńskiej”*.

Celem nadrzędnym *Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Podkarpackiego 2007-2013* był wzrost krajowej i międzynarodowej konkurencyjności gospodarki oraz poprawa dostępności przestrzennej Podkarpacia. Cel ten realizowany był poprzez zidentyfikowane osie priorytetowe określające podstawowe rozwiązania strategiczne na poziomie regionalnym. Łącznie w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Podkarpackiego na terenach przygranicznych zrealizowano 735 projektów (w województwie – 2425). Wartość projektów zrealizowanych na obszarach powiatów przygranicznych była najwyższa ze wszystkich programów i wyniosła ponad 2517 mln zł, a wysokość dofinansowania 1502 mln zł. Udział powiatów przygranicznych stanowił 33% ogółu wartości projektów realizowanych w województwie w ramach RPO WP. Projekty o największych nakładach finansowych to: *„Budowa systemu zasilania w energię ciepłą Kompleksu Sportowo-Rekreacyjnego w Lesku z wykorzystaniem odnawialnych źródeł energii”*, *„Modernizacja Zamku Kazimierzowskiego wraz z rewitalizacją Parku Miejskiego w Przemyślu (projekt kluczowy)”* i *„Zagospodarowanie zespołu zabytkowego Twierdzy Przemyśl w celu udostępnienia dla turystyki kulturowej, etap I (projekt kluczowy)”*. Pod względem tematycznym w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Podkarpackiego zdecydowanie najczęściej było projektów dotyczących rozwoju firm: *„Kompleksowe uzbrojenie terenów inwestycyjnych w Przemyślu”*, *„Uzbrojenie terenu inwestycyjnego w Gminie Orły”*, *„Wdrożenie innowacyjnej technologii produkcji wielkowymiarowych elementów konstrukcyjnych z drewna klejonego warstwowo do FAMILIA Spółka Jawna”*, czy *„Implementacja innowacyjnych systemów technologicznych w turystyce”*.

Największym programem pomocowym dla sektora rolno-spożywczego w historii Polski, wdrażanym przez Agencję Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa był *Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013* (realizowany w ramach Europejskiego Funduszu Rolnego na Rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich). Pomoc była kierowana do rolników, przedsiębiorców, a także lokalnych samorządów i przeznaczana była na budowę nowoczesnego, konkurencyjnego sektora rolno-spożywczego i leśnictwa, prowadzenie działalności rolniczej zgodnej z ochroną środowiska naturalnego, na rozwój kultury i zachowanie tradycji na wsi oraz działania na rzecz podniesienia jakości życia mieszkańców wsi i ich aktywizacji gospodarczej. PROW obejmował 22 działania, które były wdrażane w ramach 4 osi priorytetowych. Na terenie powiatów przygranicznych około 1130 inicjatyw realizowano w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich. Ich łączna wartość wyniosła około 457,6 mln zł, a poziom ich dofinansowania ze środków UE wynosił prawie 242 mln zł. Projekty te stanowiły 34% ogółu wartości projektów realizowanych w województwie w ramach PROW. Największe nakłady finansowe zostały poczynione w dziedzinach scalania gruntów i gospodarki wodno-ściekowej. Przykładem są projekty: „*Scalenie gruntów wsi: Bystrowice, Tyniowice, Więckowice*”, „*Scalenie gruntów wsi Rożwienica i Rudołowice*”, *Rozbudowa mechaniczno-biologicznej oczyszczalni ścieków w Wiązownicy oraz modernizacja stacji uzdatniania wody w Piwodzie*”, czy „*Budowa sieci kanalizacji sanitarnej na terenie Gminy Nowy Żmigród - etap II*”. Z kolei największa liczba zrealizowanych projektów dotyczyła rozwoju infrastruktury publicznej np. „*Rozbudowa, nadbudowa, przebudowa budynku świetlicy wiejskiej w Kramarzówce*” i budowy, odbudowy lub oznakowania małej infrastruktury turystycznej np. „*Zagospodarowanie małej infrastruktury turystycznej i rekreacyjnej w Jędruszkowcach*”.

W ramach Europejskiego Funduszu Rybackiego finansowano *Program Operacyjny Zrównoważony rozwój sektora rybołówstwa i nadbrzeżnych obszarów rybackich 2007-2013*. Program ten został stworzony aby realizować cele polskiej polityki rybackiej, którymi była racjonalna gospodarka żywymi zasobami wód i poprawa efektywności sektora rybackiego, podniesienie konkurencyjności polskiego rybołówstwa morskiego, rybactwa śródlądowego i przetwórstwa ryb, poprawa jakości życia na obszarach zależnych od rybactwa.

Środki tego programu przeznaczone były dla rybaków, zakładów przetwórstwa rybnego, podmiotów prowadzących chów i hodowle ryb oraz terenów, które były zależne od rybactwa i rybołówstwa. Środki mogli otrzymać właściciele lub armatorzy statków rybackich, którzy postanowili zaprzestać łowienia ryb. Otrzymali oni pomoc finansową, jeśli zdecydowali się złomować swój statek rybacki lub zmienić

jego przeznaczenie i wykorzystać go w całkiem inny sposób (np. restauracja, statek wycieczkowy, itp.). Dotacja mogła zostać przeznaczona na modernizację statku rybackiego, w celu poprawy warunków bezpieczeństwa, poprawy warunków socjalno-bytowych załogi statku rybackiego, zwiększenia jakości ryb czy zmniejszenia negatywnego oddziaływania statków na środowisko naturalne. Dotacje z tego programu mogły również otrzymać podmioty prowadzące lub planujące rozpoczęć chów i hodowlę ryb. Wsparcie finansowe obejmowały inwestycje zwiększające rentowność obiektów, inwestycje dotyczące budowy i uruchomienia chowu lub hodowli ryb w nowych obiektach hodowlanych oraz wyposażenia tych obiektów w urządzenia techniczne, w tym specjalistyczne środki transportu.

Na wsparcie mogły liczyć także podmioty zajmujące się rybołówstwem śródlądowym, które obejmowały przyznanie jednorazowych premii za zmianę przeznaczenia łodzi rybackich. Znacząca część środków z Programu przeznaczona była także dla firm przetwarzających ryby na produkty rybne. Dla tej grupy dotacje przewidziane były na budowę i rozbudowę zakładów przetwórstwa rybnego, na ich nowoczesne wyposażenie oraz na poprawę oddziaływania zakładów przetwórstwa rybnego na środowisko. Dotacje mogły także otrzymać polskie porty, miejsca wyładunków i przystanie rybackie – z przeznaczeniem na poprawę ich funkcjonowania, w tym infrastruktury i zaplecza do przechowywania wyładowanych ryb. W programie zarezerwowano również środki na promocję i reklamę produktów rybnych.

W ramach tego programu na obszarze powiatów przygranicznych zrealizowano 41 inicjatyw (83 na terenie Podkarpacia). Alokacja środków wyniosła 10,4 mln zł, a dofinansowanie ze środków UE 5,4 mln zł.

Do projektów zrealizowanych w ramach tego programu należały np. *„Budowa Izby Pamięci oraz promocja zasobów i tradycji rybackich LGR Starzawa”*, czy *„Budowa małej infrastruktury turystycznej dostosowanej do potrzeb osób niepełnosprawnych oraz promocja regionu LGR Starzawa”*.

Podkarpacie, jak i inne województwa Polski mogły korzystać także z innych programów o zasięgu ponadregionalnym. Należał do nich m.in. *Program Operacyjny Rozwój Polski Wschodniej* (PO RPW), który był jednym z instrumentów polityki regionalnej. Programem tym objęte były województwa: lubelskie, podkarpackie, podlaskie, świętokrzyskie i warmińsko-mazurskie.

Jego głównym celem było zahamowanie tendencji stagnacyjnych, decydujących o marginalizacji i peryferyjności województw Polski Wschodniej. Program ten miał również, jako dodatkowy element wsparcia, wzmocnić działania innych programów i pobudzić wzrost gospodarczy województw, które należały do najslabiej rozwiniętych w UE. W ramach programu finansowane były przede wszystkim inwestycje

w zakresie infrastruktury wspierającej działalność naukową i badawczą, innowacyjność, modernizację systemu komunikacyjnego w miastach wojewódzkich oraz ich obszarów funkcjonalnych. Ponadto jego celem było stworzenie warunków sprzyjających powstawaniu MŚP i zwiększenia konkurencyjności przedsiębiorstw, a także realizowane były przedsięwzięcia zwiększające atrakcyjność inwestycyjną i turystyczną tego regionu.

Do końca 2013 r. w ramach Programu Operacyjnego Rozwój Polski Wschodniej na terenie województwa podkarpackiego podpisano 85 umów o dofinansowanie. Ich łączna wartość według danych szacunkowych wynosiła około 3645 mln zł, w tym dofinansowanie ze środków UE około 2290 mln zł (prawie 63%). W przeliczeniu na 1 mieszkańca wartość całkowita projektów realizowanych w ramach Programu Operacyjnego Rozwój Polski Wschodniej na terenie województwa podkarpackiego wyniosła około 1712 zł.

Wśród projektów realizowanych na terenie województwa podkarpackiego według osi priorytetowych największą wartość miały projekty w ramach osi Nowoczesna gospodarka (1393 mln zł – 30 umów) oraz osi Infrastruktura transportowa (1347 mln zł – 17 umów). Z kolei największą liczbę umów o dofinansowanie (35) podpisano w ramach osi Zrównoważony rozwój potencjału turystycznego opartego o warunki naturalne o wartości 66 mln zł.

W ramach Programu Operacyjnego Rozwój Polski Wschodniej na projekty realizowane na terenie województwa podkarpackiego przypadło prawie 25% ogółu środków finansowych. Do największych projektów realizowanych na terenie Podkarpacia należą między innymi: „Budowa systemu integrującego transport publiczny miasta Rzeszowa i okolic”, „Sieć Szerokopasmowa Polski Wschodniej - województwo podkarpackie”, „Budowa obwodnicy Jarosławia w ciągu drogi krajowej nr 4 Jędrzychowice-Korczowa”, „Utworzenie Centrum Badawczo-Rozwojowego Napędów Lotniczych przy WSK „PZL-Rzeszów” S.A.”, czy „Uruchomienie kompleksu naukowo-dydaktycznego ZALESIE - Regionalne centra innowacji i transferu technologii produkcji, przetwarzania oraz marketingu w sektorze rolno-spożywczym”. Z Programu Operacyjnego Rozwój Polski Wschodniej korzystają również gminy przygraniczne. W ramach tego programu realizowane były np. projekty: „Budowa Wschodniej drogi obwodowej miasta Przemyśla łączącej drogę krajową nr 77 z drogą krajową nr 28”, „Budowa drogi obwodowej miasta Przemyśla łączącej drogę krajową nr 28 z drogą wojewódzką nr 885”, „Rozbudowa bazy dydaktycznej - campusu PWSW w Przemyśle”, czy „Trasy rowerowe w Polsce Wschodniej - Województwo Podkarpackie”.

Współpraca w postaci programów realizowanych przez państwa sąsiadujące ze sobą istnieje od 25 lat i w znacznym stopniu przyczyniły się do poprawy jakości życia mieszkańców, jak też rozwoju społeczno-gospodarczego pogranicza. Pomimo to wciąż istnieją przeszkody, które utrudniają mieszkańcom pogranicza np. mieszkanie w jednym kraju i pracę w drugim, czy korzystanie ze służby zdrowia. Bariery tych nie uda się zlikwidować wyłącznie za pomocą programów transgranicznych, gdyż wynikają one m.in. z prawa danego kraju.

Na terenie województwa podkarpackiego realizowano także Programy Europejskiej Współpracy Terytorialnej. Były to: *Program Współpracy Transgranicznej Rzeczpospolita Polska - Republika Słowacka i Program Współpracy Transgranicznej Polska-Białoruś-Ukraina*. O ich wyjątkowości na tle innych instrumentów Unii Europejskiej świadczy ich międzynarodowy charakter. Wsparcie otrzymują tylko działania realizowane wspólnie przez partnerów z różnych krajów.

Rys. 6. Zasięg terytorialny Programu Współpracy Transgranicznej Polska-Białoruś-Ukraina 2007-2013

Źródło: Opracowanie własne.

Realizowany w ramach Europejskiego Instrumentu Sąsiedztwa i Partnerstwa (EISP) *Program Współpracy Transgranicznej Polska-Białoruś-Ukraina 2007-2013*⁵⁶ ułatwiał współpracę transgraniczną poprzez wspieranie procesów rozwojowych na obszarze pogranicza polsko-białorusko-ukraińskiego. Każdy projekt musiał obejmować partnerstwo transgraniczne, tzn. powinien być złożony wspólnie przez co najmniej dwóch partnerów – jednego z Polski i drugiego z Białorusi lub z Ukrainy. Jego głównym celem było wspieranie transgranicznych procesów rozwojowych. Jego priorytetami były: wzrost konkurencyjności obszaru przygranicznego, poprawa jakości życia i współpraca sieciowa oraz inicjatywy społeczności lokalnych. Obszar programu obejmował główne regiony wsparcia oraz regiony przyległe i składał się z następujących jednostek administracyjnych⁵⁷:

- w Polsce podregiony: krośnieńsko-przemyski (woj. podkarpackie), białostocko-suwalski (woj. podlaskie), białkopodlaski i chełmsko-zamojski (woj. lubelskie), oraz ostrołęcko-siedlecki (woj. mazowieckim) oraz regiony przyległe: podregion rzeszowsko-tarnobrzeski (woj. podkarpackie), łomżyński (woj. podlaskie) i lubelski (woj. lubelskie);
- na Białorusi: obwód grodzieński, obwód brzeski, siedem zachodnich rejonów obwodu mińskiego: Miadzioł, Wilejka, Mołodeczno, Wołożyn, Stołpce, Nieśwież, Kleck oraz jako regiony przyległe: Mińsk (miasto) i wschodnia część obwodu mińskiego (15 rejonów) oraz obwód homelski;
- na Ukrainie: obwód lwowski, wołyński, zakarpacki i jako regiony przyległe: obwód tarnopolski, rówieński, iwanofrankowski (rys. 6).

Całkowity budżet programu na lata 2007-2013 wynosił 202,9 mln euro, w tym ze środków UE 186,2 mln euro.

W ramach Programu Współpracy Transgranicznej Polska-Białoruś-Ukraina 2007-2013 realizowanych było 25 projektów, w których partner wiodący reprezentował województwo podkarpackie, a partner projektu pochodził z Ukrainy. Do największych projektów zaliczyć możemy między innymi: *„Podniesienie dostępności powiatu bieszczadzkiego i rejonu starosamborskiego poprzez zintegrowane działania w zakresie infrastruktury transportowej”*, *„Rozwój przedsiębiorczości poprzez udostępnienie terenów inwestycyjnych miasta Lubaczów i gminy Lubaczów oraz rekultywację terenów zdegradowanych powiatu jaworowskiego i Nowego Rozdołu”*, czy *„Rozwój miejscowości uzdrowiskowych Horyńca-Zdrój i Morszyna szansą na aktywizację pogranicza Polsko-Ukraińskiego”*.

⁵⁶ www.pl-by-ua.eu.

⁵⁷ Od 1 stycznia 2008 r. zaczęło obowiązywać nowe Rozporządzenie Rady Ministrów w sprawie wprowadzenia Nomenklatury Jednostek Terytorialnych do Celów Statystycznych (NTS); zmieniono nim podział na jednostki NTS 3 (podregiony) zwiększając ich liczbę z 45 do 66 (nowe podregiony wprowadzono w 14 województwach).

W ramach tego programu 5 projektów realizowanych było przez Ukrainę, w których partner wiodący reprezentował obwód lwowski, a partner projektu pochodził z Polski, w tym było 2 projekty, w których partner projektu był z województwa podkarpackiego.

Kolejnym programem Europejskiej Współpracy Terytorialnej był *Program Współpracy Transgranicznej Rzeczpospolita Polska - Republika Słowacka 2007-2013*⁵⁸. Jego głównym celem było wzmocnienie opartej na partnerstwie współpracy polsko-słowackiej, mającej na celu trwały rozwój obszaru przygranicznego. Realizowany był on przede wszystkim poprzez wspieranie rozwoju partnerskiej współpracy polsko-słowackiej w zakresie poprawy stanu infrastruktury transgranicznej, prowadzącej do integracji przestrzennej obszaru oraz zwiększenia jego dostępności i atrakcyjności dla mieszkańców, inwestorów i turystów, promowanie partnerskiej współpracy polsko-słowackiej na rzecz trwałego rozwoju społeczno-gospodarczego, kulturalnego i środowiska w polsko-słowackim regionie przygranicznym, promowanie inicjatyw lokalnych i nawiązywanie kontaktów transgranicznych poprzez realizację mikroprojektów opartych na działaniach typu „ludzie dla ludzi”.

Rys. 7. Zasięg terytorialny Programu Współpracy Transgranicznej Rzeczpospolita Polska - Republika Słowacka 2007-2013

Źródło: Opracowanie własne.

⁵⁸ <http://pl2007-2013.plsk.eu/index/>.

Zasięg terytorialny programu obejmował po stronie polskiej 3 podregiony graniczne: bielsko-bialski, nowosądecki, krośnieńsko-przemyski oraz 4 powiaty: pszczyński (w podregionie centralnym śląskim), oświęcimski (w podregionie krakowsko-tarnowskim), rzeszowski oraz powiat grodzki Rzeszów (w podregionie rzeszowsko-tarnobrzeskim). Po stronie słowackiej – 2 regiony (kraje) graniczne: Žilinský, Prešovský (rys. 7). Jego priorytetami był rozwój infrastruktury transgranicznej, rozwój społeczno-gospodarczy, wsparcie inicjatyw lokalnych (mikroprojekty) i pomoc techniczna. Łączny budżet programu w latach 2007-2013 wyniósł 185,2 mln euro, w tym środki EFRR to 157,4 mln euro. Wysokość alokacji polskiej środków EFRR wyniósł 85,9 mln euro.

Rys. 8. Projekty zrealizowane w ramach Programu Współpracy Transgranicznej Rzeczpospolita Polska - Republika Słowacka 2007-2013

Źródło: <http://maps.plsk.eu/public/layout/MainMap.aspx> (dostęp 30.XII.2015)

W perspektywie finansowej Unii Europejskiej 2007-2013 ponad 1900 partnerów z Polski i Słowacji zrealizowało 109 projektów i ponad 720 mikroprojektów (rys. 8). Dzięki znacznemu dofinansowaniu z Unii Europejskiej na pograniczu zmodernizowano sieć komunikacyjną, wybudowano lub odnowiono 230 km dróg. Poprawił się standard życia mieszkańców i zadbano o ochronę środowiska – zbudowano 8 nowoczesnych oczyszczalni ścieków i ponad 220 km sieci wodociągowej i kanalizacyjnej. Dla mieszkańców i gości wytyczono lub oznakowano ponad 1700 km

szlaków turystycznych. Powstało ok. 140 km ścieżek rowerowych. Przygotowano 250 produktów turystycznych, a także wydano 400 publikacji o atrakcjach, historii, tradycji i współczesności pogranicza.

Beneficjenci z terenu województwa podkarpackiego uczestniczyli w 36 programach, w tym jako partner wiodący w 15, a jako partner w 26 projektach. Do największych zaliczyć możemy: *„Realizacja mikroprojektów na pograniczu polsko-słowackim w latach 2007-2013”*, *„Rozwój infrastruktury drogowej pomiędzy powiatem gorlickim, jasielskim i bardejowskim”*, *„Rozwój infrastruktury drogowej pomiędzy powiatem krośnieńskim, jasielskim i bardejowskim”*, *„Rozwój infrastruktury drogowej pomiędzy powiatami Medzilaborce - Humenne - Snina - Sanok”*, czy *„Rozwój infrastruktury turystyki aktywnej poprzez utworzenie transgranicznej sieci produktów turystycznych w Krośnie, Svidniku i Presovie”*.

W nowej perspektywie finansowej 2014-2020 współpraca transgraniczna między Polską, Białorusią i Ukrainą kontynuowana będzie poprzez Program Współpracy Transgranicznej Polska-Białoruś-Ukraina 2014-2020 realizowany w ramach Europejskiego Instrumentu Sąsiedztwa (EIS). Budżet Programu przekroczy 183 mln euro. Ponad 165 mln euro z tej kwoty zostanie bezpośrednio wykorzystane na dofinansowanie najbardziej wartościowych inicjatyw transgranicznych między instytucjami z obszaru Programu. Cele tematyczne, które Program będzie realizował to między innymi promocja kultury lokalnej i zachowanie dziedzictwa historycznego (około 31 mln euro), poprawa dostępności regionów, rozwój trwałego i odpornego na klimat transportu oraz sieci i systemów komunikacyjnych (ponad 53 mln euro), wspólne wyzwania w obszarze bezpieczeństwa i ochrony (około 42 mln euro).

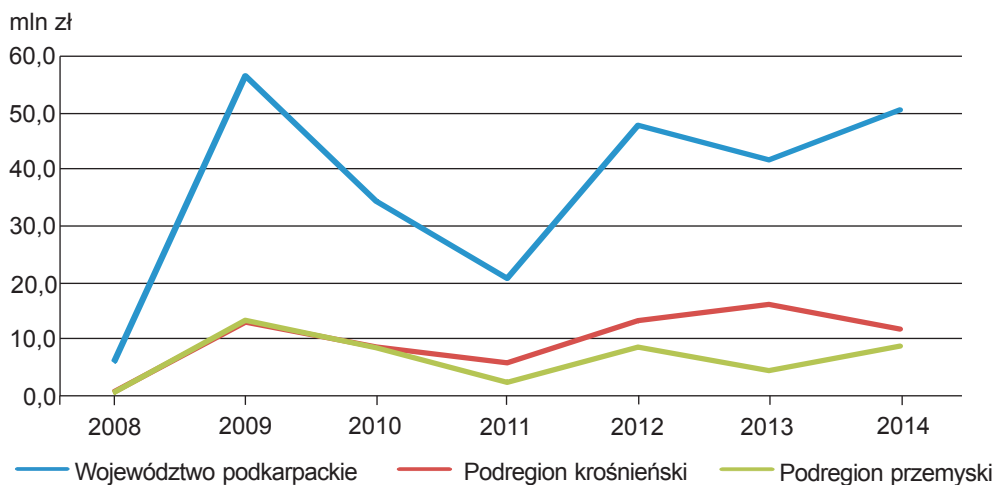
W perspektywie finansowej 2014-2020 Program Interreg V-A Polska-Słowacja 2014-2020 będzie wspierał projekty w zakresie ochrony i promocji dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, rozwoju transportu oraz poprawy jakości edukacji realizowane na obszarze pogranicza polsko-słowackiego. Na realizację przedsięwzięć zostanie przeznaczony prawie 155 mln euro z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego. Najwięcej, bo aż połowa środków programu (tj. około 77,5 mln euro), zostanie zainwestowane w ochronę, promowanie i rozwój zasobów środowiska i dziedzictwa kulturowego. Kwota prawie 56 mln euro wesprze rozwój infrastruktury drogowej usprawniającej komunikację między Polską a Słowacją oraz poprawiającą połączenia z Transeuropejską Siecią Transportową. W dziedzinie edukacji dofinansowane zostaną wspólne transgraniczne przedsięwzięcia dotyczące kształcenia zawodowego, mające na celu dostosowanie edukacji zawodowej do wymogów transgranicznego rynku pracy oraz do oczekiwań pracodawców działających na obszarze objętym wsparciem programu. Na ten cel przewidziane zostanie 12 mln euro.

5.2. Ocena oddziaływania funduszy Unii Europejskiej na przedsiębiorczość

Rozwój przedsiębiorczości stanowi jedną z form skutecznego przeciwdziałania bezrobociu, podnoszenia poziomu aktywności zawodowej społeczeństwa, a także stymulowania rozwoju ekonomicznego i społecznego regionów. Jednocześnie, z prowadzonych badań i analiz wynika, iż problem dostępu do kapitału stanowi główną barierę w wejściu na rynek dla osób planujących rozpoczęcie, jak i rozwój własnej działalności gospodarczej. Środki finansowe uzyskane w postaci dotacji unijnej są najbardziej korzystnym źródłem finansowania działalności z punktu widzenia przedsiębiorcy. W odróżnieniu od kredytu dotacja jest bezzwrotna i nieoprocentowana. Efektywność udzielanego dofinansowania uzależniona jest również w dużej mierze od dywersyfikacji dostępnych instrumentów oraz źródeł finansowania, a także od dostosowania form wsparcia do potrzeb poszczególnych grup docelowych.

Unia Europejska wspomaga rozwój oraz powstawanie przedsiębiorstw, a działania te mają na celu osiągnięcie wzrostu gospodarczego w regionach. Istotnym elementem wsparcia jest zatem wyposażenie beneficjentów korzystających ze środków unijnych w niezbędną wiedzę i kompetencję z zakresu przedsiębiorczości zarówno na etapie zakładania działalności gospodarczej, jak również w początkowym okresie jej funkcjonowania (wykres 17).

Wykres 17. Dofinansowanie z Unii Europejskiej na rozpoczęcie i rozwój działalności gospodarczej

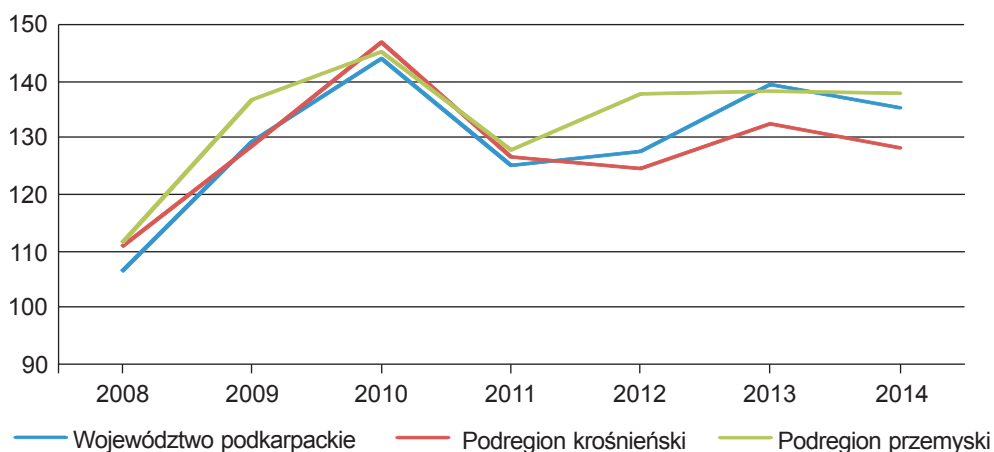

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z Krajowego Systemu Informatycznego (KSI SIMIK 07-13)

W okresie programowania 2007-2013, środki finansowe na założenie nowego przedsiębiorstwa przyznawano przede wszystkim w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki. Obejmował on działania, których celem było wsparcie procesów adaptacyjnych i modernizacyjnych oraz promocję przedsiębiorczości i samozatrudnienia.

Łączna kwota dofinansowania przekazanego na projekty realizowane w ramach tych działań w latach 2008-2014 wyniosła prawie 260 mln zł w województwie podkarpackim, z czego blisko 44% tych środków przeznaczono na podregiony przygraniczne (68 mln zł w podregionie krośnieńskim i 46 mln zł w podregionie przemyskim).

Wykres 18. Dynamika liczby przedsiębiorstw nowo zarejestrowanych w sektorze prywatnym (2007=100)

Źródło: opracowanie własne.

Tempo powstawania nowych przedsiębiorstw ma zasadniczy wpływ na rozwój społeczno-gospodarczy obszaru w skali lokalnej i regionalnej. W badanym okresie dynamika liczby przedsiębiorstw nowo zarejestrowanych w sektorze prywatnym w województwie podkarpackim miała tendencję rosnącą, podobnie jak w podregionie krośnieńskim i przemyskim. Porównując ze sobą łączną wielkość wykorzystanych funduszy unijnych na Podkarpaciu i dynamikę liczby nowo zarejestrowanych przedsiębiorstw w latach 2007-2014 można doszukać się pozytywnego oddziaływania środków unijnych, zarówno w badanych podregionach jak i w całym województwie. Wnioski takie może potwierdzić przeprowadzona analiza korelacji, która wskazuje na silną dodatnią współzależność badanych cech ekonomicznych. Wyż-

sze kwoty dofinansowania wiążą się ze wzrostem dynamiki liczby przedsiębiorstw nowo zarejestrowanych i odwrotnie (wykres 18).

Pozytywnym zjawiskiem jest także kształtowanie się badanych cech w przyszłości. Wykonano prognozy na lata 2015-2020 modelem ARMAX(2,0,1) ze stałą dla podregionu przemyskiego i modelem ARMAX(1,0,0) ze stałą dla podregionu krośnieńskiego z wysokością dofinansowania z UE do projektów w roli zmiennej objaśniającej. Model ARMAX opiera się na równowadze krótkookresowej badanego zjawiska wraz z wykorzystaniem dodatkowej informacji.⁵⁹

Model w którym zmienna zależna y_t jest wyrażona jako funkcja wartości własnych opóźnionych nazywamy procesem autoregresyjnym.

Podstawowym modelem opisującym proces stacjonarny jest model autoregresyjny AR o rzędzie opóźnienia p postaci:

$$y_t = \alpha_0 + \alpha_1 y_{t-1} + \alpha_2 y_{t-2} + \dots + \alpha_p y_{t-p} + \epsilon_t,$$

α_0 – stała w modelu,

$\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_p$ – oszacowane parametry modelu.

Uogólniony proces średniej ruchomej MA rzędu q ma postać

$$y_t = \epsilon_t + \phi_1 \epsilon_{t-1} + \phi_2 \epsilon_{t-2} + \dots + \phi_q \epsilon_{t-q},$$

$\epsilon_t, \epsilon_{t-1}, \dots, \epsilon_{t-q}$ – reszty z modelu na okres $t, t-1, \dots, t-q$,

$\phi_1, \phi_2, \dots, \phi_q$ – oszacowane parametry modelu.

Procesy autoregresyjne i średniej ruchomej można połączyć otrzymując proces mieszany autoregresyjny ze średnią ruchomą, którą oznacza się jako ARMA(p, q) w postaci:

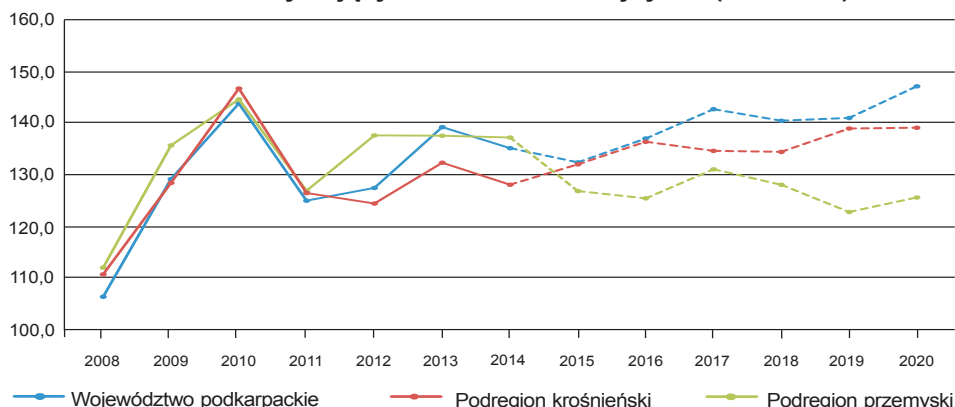
$$Y_t = \alpha_0 + \alpha_1 y_{t-1} + \alpha_2 y_{t-2} + \dots + \alpha_p y_{t-p} + \epsilon_t + \phi_1 \epsilon_{t-1} + \phi_2 \epsilon_{t-2} + \dots + \phi_q \epsilon_{t-q}.$$

Model ARMAX (ang. AutoRegressive Moving Average with eXogenous input, model autoregresyjny ze średnią ruchomą i zewnętrznym regresorem).

W procesie ARMA wartość zmiennej zależnej w chwili t zależy od bieżącego zaburzenia oraz wcześniejszych wartości procesu i zaburzeń losowych. Model ARMAX (ARMA + eXogeniczne zmienne) jest modelem ARMA rozszerzonym o regresję dodatkowych zmiennych objaśniających.

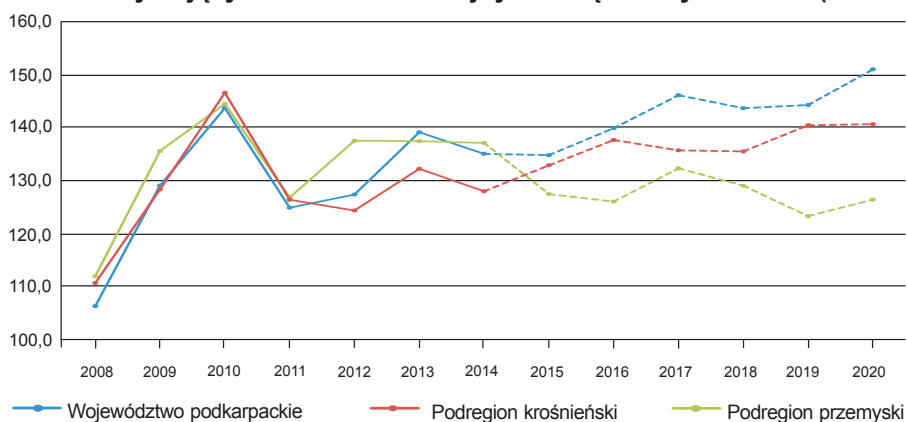
⁵⁹ T. Kufel; *Ekonometria. Rozwiązywanie problemów z wykorzystaniem programu Gretl*, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2007, Warszawa. M. Osińska, *Ekonometria współczesna*, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, Toruń 2007

Wykres 19. Prognoza dynamiki liczby nowozarejestrowanych podmiotów według obszarów korzystających ze środków unijnych (2007=100)

Źródło: opracowanie własne.

Wykres 20. Prognoza dynamiki liczby nowozarejestrowanych podmiotów według obszarów korzystających ze środków unijnych zwiększonych o 10% (2007=100)

Źródło: opracowanie własne.

Przeprowadzona prognoza wskazuje na utrzymanie się rosnącej tendencji w dynamice liczby podmiotów nowozarejestrowanych w województwie podkarpackim oraz podregionie krośnieńskim. Dodatkowo dokonano prognozy z uwzględnieniem wzrostu wykorzystania funduszy unijnych o 10%. Odnotowano w niej wyższe niż normalnie dynamiki liczby przedsiębiorstw nowozarejestrowanych. Potwierdza to także korzystny wpływ funduszy unijnych na przedsiębiorczość obszarów przygranicznych.

Oddziaływanie funduszy unijnych na przedsiębiorczość jest zjawiskiem szerokim i wieloaspektowym, dlatego wymaga ono dalszych badań. Przeprowadzone analizy wskazują jednak na to, że fundusze europejskie przyczyniły się do rozwoju przedsiębiorczości w badanych obszarach przygranicznych.

VI. SYNTETYCZNA OCENA OBSZARÓW PRZYGRANICZNYCH

6.1. Analiza rozwoju społeczno-gospodarczego regionów przygranicznych

W celu zbadania oraz porównania poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego poszczególnych regionów przygranicznych posłużono się taksonomiczną metodą wzorca rozwoju (TMR). W oparciu o mierniki cząstkowe zbudowano wskaźnik zagregowany, pozwalający na ujęcie kompleksowe, umożliwiając tym samym formułowanie syntetycznych opinii na temat badanych regionów. Prawidłowo dobrany zestaw mierników cząstkowych powinien możliwie dokładnie opisywać badane zjawiska. Aby spełnić te wymagania wyeliminowano cechy, które wnoszą takie same czy bardzo podobne informacje o badanym zjawisku, wykazują wysoką współzależność lub niewielką zmienność⁶⁰. W przypadku porównań międzynarodowych zasadniczy problem stanowi dostępność porównywalnych danych statystycznych dla wszystkich regionów na danym poziomie agregacji.

Przeprowadzona została analiza poziomu rozwoju poszczególnych regionów przygranicznych na poziomie NUTS2 oraz na tle kraju. Ponadto analizę przeprowadzono dla podregionów krośnieńskiego i przemyskiego na Podkarpaciu, podregionów koszyckiego i preszowskiego na wschodniej Słowacji. Ze względu na brak odpowiednika podregionu (na poziomie NUTS 3) na Ukrainie, na potrzeby niniejszego opracowania zostały zdelimitowane dwa podregiony przygraniczne podregion lwowski oraz użgorodzki⁶¹.

Uwzględniając zarówno kryteria merytoryczne jak i formalne, do badania przyjęto ostatecznie 16 cech diagnostycznych. Spośród nich 14 ma charakter stymulant: ludność na 1 km², ludność w wieku 15-64 lata w % ogółu, przyrost naturalny na 1000 ludności, saldo migracji na 1000 ludności, współczynnik aktywności zawodowej ludności w wieku 15 lat i więcej, przeciętne miesięczne wynagrodzenie brutto w odniesieniu do przeciętnego miesięcznego wynagrodzenia brutto w kraju, mieszkania oddane do użytkowania na 1000 ludności, studenci szkół wyższych na 10 tys. ludności, lekarze na 10 tys. ludności, korzystający z noclegów w turystycznych obiektach noclegowych na 1000 ludności, nakłady na działalność badawczą i rozwojową w % PKB, grunty leśne w % powierzchni ogólnej, samochody osobowe zarejestrowane na 1000 ludności oraz PKB na 1 mieszkańca. Natomiast 2 cechy

⁶⁰ Więcej informacji na temat doboru zmiennych do modelu w: A. Młodak, *Analiza taksonomiczna w statystyce regionalnej*, str. 23-31.

⁶¹ Do podregionu lwowskiego weszły 4 rejony i 4 miasta: rejon jaworowski, mościski, żółkiewski oraz samborski, miasto Lwów, Sambor, Stary Sambor oraz Turka. Do podregionu użgorodzkiego weszło 6 rejony i 3 miasta: rejon mukaczewski, pereczyński, swalawski, Wielkoberezieński, wołowiecki, użhorodzki, miasto Berehowo, Mukaczewo, Użhorod.

przyjęte do analizy mają charakter destymulant: zgony niemowląt na 1000 urodzeń żywych oraz stopa bezrobocia (średnioroczna według BAEL). Ze względu na wysoki współczynnik korelacji oraz małą zmienność odrzucono m.in.: medianę wieku ludności, współczynnik dzietności ogólnej, współczynnik płodności, współczynnik dynamiki demograficznej, pracujących na 1000 ludności, wskaźnik zatrudnienia ludności w wieku produkcyjnym, przeciętną powierzchnię użytkową 1 mieszkania oddanego do użytkowania, miejsca noclegowe w turystycznych obiektach noclegowych na 1000 ludności, użytki rolne w % powierzchni ogólnej.

W związku z tym, że produkt krajowy brutto w przeliczeniu na jednego mieszkańca zawiera syntetyczną informację o poziomie rozwoju gospodarczego, wskaźnikowi PKB przypisano wagę 5-krotnie większą niż pozostałym wskaźnikom cząstkowym, które potraktowano równoważnie. Wartości wskaźników cząstkowych dla poszczególnych regionów i lat zaprezentowano w części tabelarycznej.

W oparciu o przyjęte cechy diagnostyczne, dla wszystkich regionów obliczono wartości taksonomicznego miernika rozwoju. Na tej podstawie utworzono ranking regionów, porządkujący je ze względu na poziom rozwoju społeczno-gospodarczego.

Rys. 9. Ranking regionów (NUTS2) według wartości taksonomicznego miernika rozwoju w 2013 r. – Polska

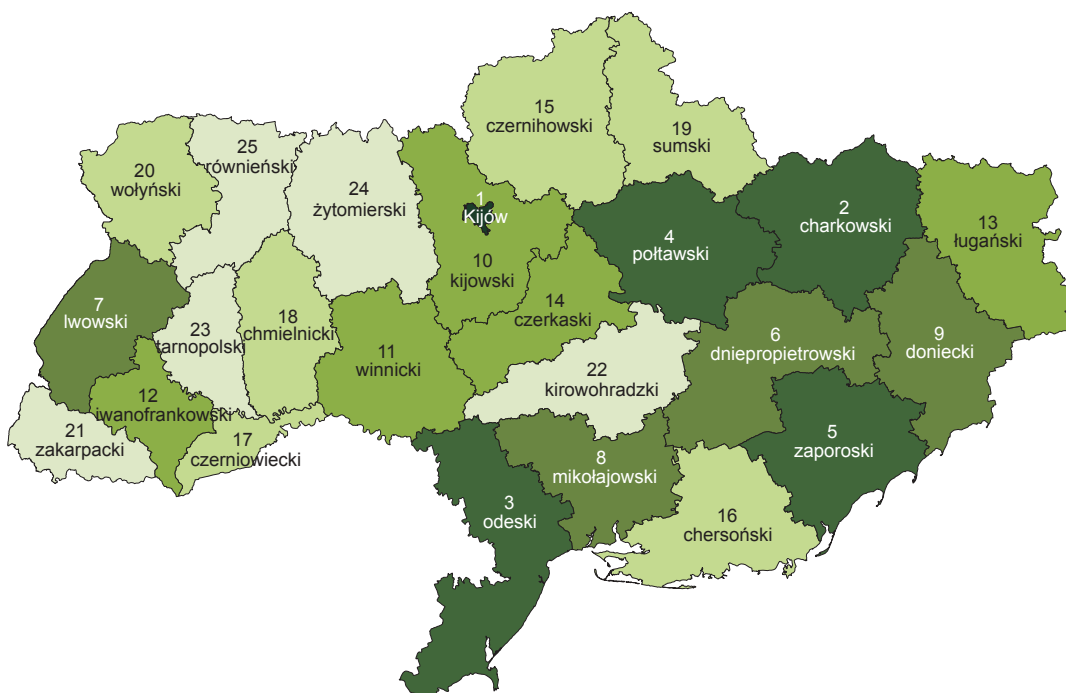
Źródło: Opracowanie własne.

Rys. 10. Ranking regionów (NUTS2) według wartości taksonomicznego miernika rozwoju w 2013 r. – Słowacja

Źródło: Opracowanie własne.

Rys. 11. Ranking regionów (NUTS2) według wartości taksonomicznego miernika rozwoju w 2013 r. – Ukraina

Źródło: Opracowanie własne.

Analiza pozycji województwa podkarpackiego na tle kraju wykazała, że w 2013 r. Podkarpacie wraz z województwami lubelskim, świętokrzyskim oraz warmińsko-mazurskim należało do grupy najslabiej rozwiniętych województw. Najwyższą wartość osiągnął wskaźnik dla województwa mazowieckiego, nieco niższą dla dolnośląskiego, pomorskiego i wielkopolskiego (rys. 9). Na Słowacji występują wyraźne różnice w rozwoju gospodarczym między wschodnią, biedniejszą częścią kraju,

a zachodnią – bogatszą. Najwyższą wartość osiągnął wskaźnik w Bratysławie, a najniższą w regionie Wschodniej Słowacji (rys. 10). Odwrotna sytuacja występuje na Ukrainie, gdzie bardziej rozwinięte obwody występują na wschodzie kraju m. in. obwody charkowski, połtawski i zaporoski, a słabiej rozwinięte na zachodzie, obwód rówieński, żytomierski i tarnopolski. Pozytywnym zjawiskiem jest 7. pozycja w rankingu obwodu lwowskiego (rys. 11).

Ranking regionów przygranicznych według wartości taksonomicznego miernika rozwoju przedstawia poniższe zestawienie:

Region	2008		2009		2010		2011		2012		2013	
	po- zycja	TMR	po- zycja	TMR	po- zycja	TMR	po- zycja	TMR	po- zycja	TMR	po- zycja	TMR
Podkarpackie	1	0,321	1	0,354	1	0,365	1	0,417	1	0,411	1	0,384
Wschodnia Słowacja	2	0,214	2	0,250	2	0,221	2	0,229	2	0,275	2	0,356
Obwód lwowski	3	0,000	3	0,000	3	0,000	3	0,000	3	0,000	3	0,000

W rankingu regionów przygranicznych na poziomie NUTS2, niezmiennie pierwsze miejsce zajmowało województwo podkarpackie, drugie miejsce region Wschodniej Słowacji oraz ostatnie miejsce obwód lwowski.

Ranking podregionów przygranicznych według wartości taksonomicznego miernika rozwoju przedstawia poniższe zestawienie:

Podregion	2008		2009		2010		2011		2012		2013	
	po- zycja	TMR	po- zycja	TMR	po- zycja	TMR	po- zycja	TMR	po- zycja	TMR	po- zycja	TMR
Krośnieński	2	0,307	2	0,311	2	0,301	3	0,259	3	0,270	3	0,255
Przemyski	4	0,222	4	0,233	4	0,201	4	0,165	4	0,179	4	0,186
Preszowski	3	0,292	3	0,309	3	0,292	2	0,276	2	0,294	2	0,310
Koszycki	1	0,414	1	0,429	1	0,414	1	0,367	1	0,337	1	0,317
Lwowski	5	0,110	5	0,105	5	0,077	5	0,047	5	0,095	5	0,078
Użgorodzki	6	0,000	6	0,000	6	0,000	6	0,000	6	0,000	6	0,000

W rankingu podregionów na poziomie NUTS3, sporządzonym w oparciu o taksonomiczny miernik rozwoju, miejsce pierwsze zajmował podregion koszycki. Natomiast kolejny słowacki podregion (preszowski) zajął drugie miejsce w rankingu od 2011 roku. Warto zauważyć, właśnie od tego roku podregiony krośnieński i pre-

szowski zamieniły się miejscami w rankingu. W całym analizowanym okresie pozycja czwarta niezmiennie należała do podregionu przemyskiego. Podobna sytuacja dotyczyła podregionów ukraińskich, których syntetyczna ocena poziomu rozwoju była najniższa i dlatego zajmowały one dwie ostatnie lokaty w rankingu.

6.2. Ocena strategii rozwoju regionów z wykorzystaniem analitycznego procesu hierarchicznego

Do analizy rozwoju społeczno-gospodarczego analizowanych regionów wykorzystano również analityczny proces hierarchiczny (AHP)⁶², który pozwala na ocenę ważności czynników wpływających na rozwój regionów (słabych i mocnych stron oraz szans i zagrożeń), wyznaczenie dla nich syntetycznych ocen uwarunkowań wewnętrznych i zewnętrznych, a na tej podstawie rozpoznanie typów rozwojowych badanych jednostek. W trakcie analizy rozpatrywano te same wskaźniki, które posłużyły wcześniej do zbudowania taksonomicznego miernika rozwoju.

W pierwszym etapie analizy stworzono dwie struktury hierarchiczne dotyczące zewnętrznych i wewnętrznych uwarunkowań rozwoju społeczno-gospodarczego regionów, a następnie poddano eksperckiej ocenie mocne i słabe strony oraz szanse i zagrożenia danej jednostki na poziomie NUTS 3. Kolejnym etapem było określenie wag dla wskaźników użytych w analizie SWOT z zastosowaniem metody AHP, które polegało na porównaniu parami tych wskaźników na każdym poziomie hierarchii przy wykorzystaniu skali Saaty'ego.⁶³ Poprawność przeprowadzonych porównań sprawdzono wykorzystując miernik CR, który określa, w jakim stopniu wzajemne porównania wskaźników są zgodne. Następnie wskaźniki poddano normalizacji oraz określono wartości współrzędnych położenia regionów względem zewnętrznych i wewnętrznych uwarunkowań rozwoju. Jako końcowy wynik przedstawiono położenie badanych jednostek na płaszczyźnie diagramu podzielonego na ćwiartki, reprezentujące cztery typy strategii rozwoju: agresywną, konserwatywną, defensywną i konkurencyjną.

Strategia agresywna (maxi-maxi) charakteryzuje obszary, gdzie przeważają ich mocne strony oraz szanse w ich otoczeniu, jest to strategia silnej ekspansji i zdwersyfikowanego rozwoju.

⁶² A. Łuczak, F. Wysocki, *Ocena strategii rozwoju powiatów woj. wielkopolskiego z wykorzystaniem analitycznego procesu hierarchicznego*. *Wiadomości Statystyczne* 2010⁷, nr 3, str. 54-67.

⁶³ Skala Saaty'ego określa charakter zależności (np. jeden wskaźnik ma takie samo znaczenie jak drugi, jeden wskaźnik ma bezwzględnie większe znaczenie niż drugi).

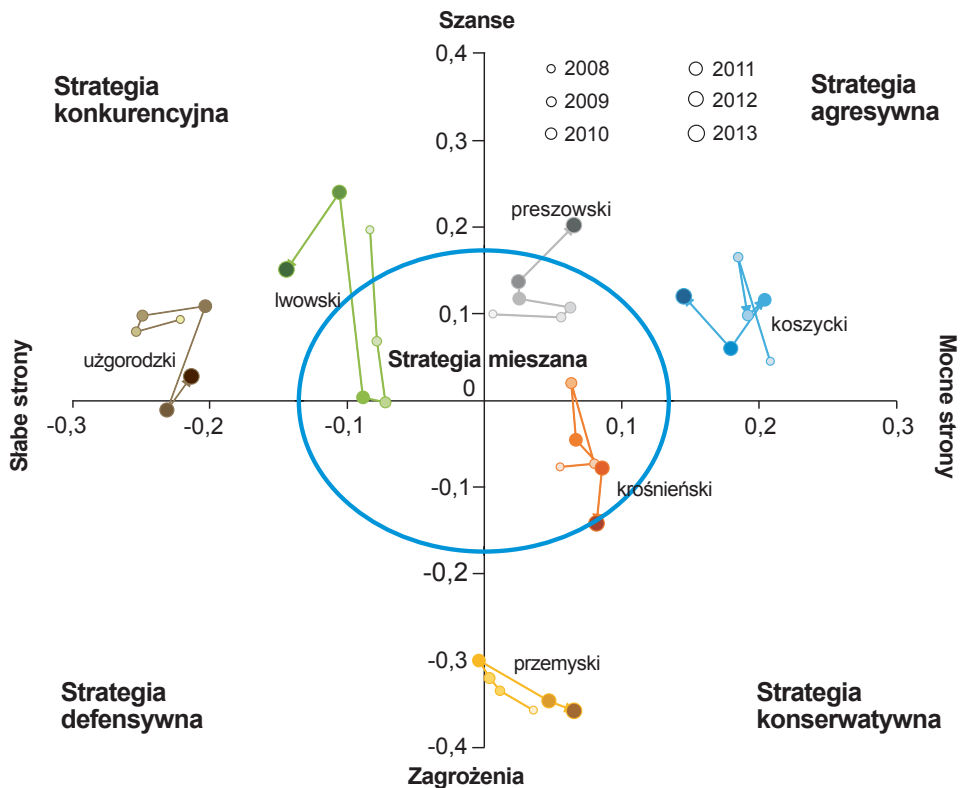
Z kolei strategia bazująca na dużym potencjale wewnętrznym, ale która musi próbować przewyciężyć zagrożenia płynące z zewnątrz to strategia konserwatywna (maxi-mini).

Natomiast strategia konkurencyjna (mini-maxi) charakteryzuje regiony, które mają przewagę słabych stron nad mocnymi, ale sprzyja im układ warunków zewnętrznych.

Strategia defensywna (mini-mini) charakteryzuje obszary, które mają mniej szans rozwojowych aniżeli regiony realizujące pozostałe typy strategii. Obszary te istnieją w mniej przychylnym otoczeniu, a ich potencjał rozwojowy jest słabszy. Strategia ta polega głównie na zapewnieniu im co najmniej takiej pozycji, jaką mają obecnie i zminimalizowaniu zagrożeń oraz występujących wewnątrz obszaru słabości.

Dla pozostałych regionów, które nie mają wyraźnych mocnych i słabych stron, określana jest strategia mieszana.

Wykres 21. Typy strategii rozwoju podregionów przygranicznych metodą AHP

Źródło: Opracowanie własne.

W latach 2008-2013 jedynie podregion koszycki na Słowacji prowadził strategię agresywną wykazując przewagę mocnych stron oraz szans w jego otoczeniu. Natomiast podregion preszowski do 2012 roku prowadził strategię mieszaną. W 2013 roku przeszedł on na strategię agresywną do czego przyczynił się m.in. wzrost liczby mieszkań oddanych do użytkowania, liczby korzystających z noclegów, wzrost liczby samochodów osobowych oraz lekarzy a także zwiększony udział nakładów PKB na działalność badawczo-rozwojową. Ukraińskie podregiony, zarówno lwowski, jak i użgorodzki prowadziły niemal w całym okresie strategię konkurencyjną. W latach 2009-2011 podregion lwowski zmniejszył swoją pozycję konkurencyjną, do tego stopnia, że zmienił on strategię na mieszaną. Niestabilna sytuacja na Ukrainie nie sprzyja rozwojowi społeczno-gospodarczemu regionów. Podregion przemyski w prawie w całym analizowanym okresie reprezentował strategię konserwatywną, chociaż w 2011 roku chwilowo zmienił strategię na defensywną, do czego mogła przyczynić się nieco słabsza koniunktura w turystyce. Podregion krośnieński w ciągu 6 lat charakteryzowała niezmiennie strategia mieszaną.

ZAKOŃCZENIE

Regiony przygraniczne często postrzegane są jako obszary problemowe, marginalne i słabo rozwinięte gospodarczo. Są one identyfikowane z niekorzystnymi perspektywami rozwoju, w tym także w zakresie podniesienia poziomu życia mieszkańców. Pod względem kryteriów przestrzennych znamionuje je, w wielu przypadkach, trudna dostępność komunikacyjna, wynikająca z niekorzystnego położenia geograficznego, niskiej jakości infrastruktury technicznej, wysokich kosztów transportu, oddalenia od centrów gospodarczych i kluczowych ośrodków wzrostu.

Obszar transgraniczny Polski, Słowacji i Ukrainy charakteryzuje duże zróżnicowanie wewnętrzne. Z przeprowadzonych badań wynika, że pogranicze zalicza się do regionów o słabnącym potencjale demograficznym. W analizowanych latach nastąpił niewielki przyrost rzeczywistej ludności zamieszkującej ten obszar, przy czym wzrost ten dotyczył województwa podkarpackiego i Wschodniej Słowacji, natomiast ubytek ludności wystąpił w obwodzie lwowskim. Zwiększenie się liczby ludności w regionie polskim i słowackim spowodowane było głównie dodatnim przyrostem naturalnym. Saldo migracji w poszczególnych regionach w tym okresie przyjmowało wartości ujemne. Zmniejszyła się również liczba urodzeń na Podkarpaciu i regionie Wschodniej Słowacji, natomiast nieznacznie zwiększyła się w obwodzie lwowskim. Nastąpiło dalsze starzenie się społeczeństwa - zwiększył się odsetek ludzi starszych, przy jednoczesnym zmniejszeniu udziału dzieci i młodzieży.

Wspólną cechą każdego z trzech regionów przygranicznych (województwo podkarpackie, Wschodnia Słowacja, obwód lwowski) jest znacznie niższy od przeciętnego w każdym z krajów, wskaźnik PKB per capita. Różnica wynosiła około 30% i utrzymywała się na zbliżonym poziomie w całym analizowanym okresie. Można na tej podstawie wnioskować, że są to regiony peryferyjne w swoich państwach, a dystans jaki je dzieli od regionów lepiej rozwiniętych gospodarczo nie uległ w ostatnich latach zmniejszeniu.

Analizowany obszar transgraniczny cechują relatywnie niskie wskaźniki z dziedziny innowacji w porównaniu z pozostałymi regionami w każdym z krajów. Możemy jednak zauważyć, że w latach 2008-2013 nastąpił dynamiczny rozwój działalności badawczo-rozwojowej w województwie podkarpackim, gdzie wartości niektórych wskaźników służących ocenie innowacyjności regionu uległy podwojeniu. Przyspieszenie rozwoju innowacyjności w województwie podkarpackim z pewnością powiązać należy między innymi z programami unijnymi realizowanymi na

tym obszarze. Także w regionie Wschodniej Słowacji, która z pewnością nie jest liderem innowacyjności na Słowacji, wskaźniki innowacyjności wykazują tendencje wzrostowe, mimo iż postęp ten jest znacznie wolniejszy. W przeciwieństwie do opisanych regionów, obwód lwowski charakteryzuje się wyraźnym spowolnieniem rozwoju w dziedzinie działalności badawczo-rozwojowej. Należy jednak zauważyć, iż w przypadku Ukrainy wskaźniki te mają również tendencję spadkową.

Sąsiadujące ze sobą regiony Polski, Słowacji i Ukrainy – województwo podkarpackie, Wschodnia Słowacja i obwód lwowski posiadają cenny potencjał przyrodniczy. Świadczy o tym m.in. duży udział obszarów objętych różnymi formami ochrony przyrody w ogólnej powierzchni znacznie przekraczający średnie krajowe, duży udział lasów, czy też stosunkowo znaczny udział użytków zielonych w powierzchni użytków rolnych (niestety ich potencjał wykorzystywany jest gospodarczo w ograniczonym stopniu – zwłaszcza na Podkarpaciu i w obwodzie lwowskim). Zasoby przyrodnicze mogą stanowić podstawę rozwijania współpracy transgranicznej, poprawiania spójności tych regionów i równocześnie ważny atut w kształtowaniu konkurencyjności terytorium. Warto byłoby także wykorzystać doświadczenia wynikające ze współpracy w ramach Międzynarodowego Rezerwatu Biosfery „Karpaty Wschodnie”. Współpracę tę należałoby uzupełnić o oferty turystyczne związane przede wszystkim ze zrównoważoną turystyką.

Istotnym elementem polityki rozwoju przeciwdziałającym peryferyzacji jest pobudzenie przedsiębiorczości, kreatywności i innowacyjności mieszkańców regionów przygranicznych. Warto podkreślić, że szczególnie znaczący jest potencjał przedsiębiorczości, zwłaszcza wśród absolwentów wyższych uczelni. Do zadań samorządów należy aktywizacja zawodowa ludności ze szczególnym uwzględnieniem kobiet i ludności wiejskiej a przede wszystkim tworzenie zachęty dla migrantów w celu zakładania firm. Działania związane z podnoszeniem poziomu przedsiębiorczości należy prowadzić wielotorowo, potrzebne są zarówno tradycyjne formy wsparcia (takie jak: ulgi, kredyty, inkubatory przedsiębiorczości itp.), jak i oddziaływania mające na celu zmianę systemu wartości i kreowania postaw przedsiębiorczych dzięki systemowi edukacji i potencjałowi lokalnych liderów i instytucji pozarządowych. Rozwój przedsiębiorczości poza rolnictwem, związany także z procesami powrotów z migracji, powinien uruchomić nowe inicjatywy i miejsca pracy w sektorze usług na obszarach wiejskich, np. w turystyce wiejskiej, przemyśle, drobnym handlu. Istotne byłoby także dostosowanie programów unijnych do właściwości kapitału ludzkiego na terenach wiejskich i w małych miastach regionu

oraz finansowanie mikroprojektów wspomagających przedsiębiorczość na peryferiach. Rozwój sfery usług, zwłaszcza wykorzystującej potencjał dobrych warunków przyrodniczych, pozwoli przeciwdziałać wyludnianiu się atrakcyjnych terenów wiejskich pogranicza.

Dobrym rozwiązaniem byłoby utworzenie w regionach przygranicznych centrów logistycznych i targowych na przygotowanych terenach inwestycyjnych blisko wschodniej i południowej granicy i stworzenie terenów wystawowych. Prowadzenie transgranicznych targów edukacyjnych jest ważne dla zwiększenia naboru studentów na podkarpackie uczelnie, mając na uwadze rozszerzenie programów wymiany studenckiej na wschód, jak i na południe. Relacje transgraniczne mogą być także rozwijane w ramach wspólnych projektów unijnych, partnerskich wizyt, kontaktów w zakresie kultury czy współpracy turystycznej.

Pomimo efektywnego wykorzystania funduszy Unii Europejskiej, zarówno region Wschodniej Słowacji jak i Podkarpacie nie były w stanie dogonić najbardziej rozwiniętych regionów w swoich krajach. Ważnym problemem dla tych obszarów staje się zatrzymanie wykwalifikowanego kapitału ludzkiego i stworzenie odpowiednich miejsc pracy. W gospodarce opartej na wiedzy istotne jest organizowanie nisz specjalizacyjnych, np. w dziedzinie biotechnologii, przemysłu, mechaniki precyzyjnej, przemysłów kreatywnych.

Analiza syntetyczna przeprowadzona za pomocą metody AHP i taksonomicznego miernika rozwoju potwierdza różnorodność strategii rozwoju badanych podregionów przygranicznych. Dodatkowo wskazuje na duży dystans pomiędzy podregionami polskimi i słowackimi, należącymi do Unii Europejskiej, a podregionami ukraińskimi. Sytuacja taka wynika w głównej mierze ze specyficznych uwarunkowań endo i egzogenicznych danego podregionu.

Zgodnie z Regionalną Strategią Innowacji województwa podkarpackiego na lata 2014-2020 największy potencjał rozwojowy można postrzegać w przemyśle lotniczym wspartym dodatkowo przez system edukacji i szkolnictwa wyższego oraz w informatyce i telekomunikacji. Dla podregionów przygranicznych, szczególnie znaczenie odgrywa kolejna specjalizacja ujęta w strategii – związana z jakością życia. Dotyczy ona przede wszystkim produkcji i przetwórstwa żywności najwyższej jakości biologicznej i zdrowotnej, turystyki, ekologicznego i zrównoważonego rolnictwa i przetwórstwa a także ekotechnologii. Natomiast słowackie podregiony (koszycki i preszowski) posiadają silny potencjał rozwojowy, szczególnie w obsza-

rze turystyki i ekologicznych produktów lokalnych a także przemysłu metalurgicznego i chemicznego. Ukraińskie obszary przygraniczne pozostają pod wpływem wielu czynników wśród których największą rolę odgrywają procesy dezintegracji kraju, przeprowadzana reforma samorządowa ale także sąsiedztwo z krajami Unii Europejskiej. Różnica potencjałów na obszarach transgranicznych Polski, Słowacji i Ukrainy wywołuje nasilenie zjawiska handlu nierejestrowanego, którego beneficjentami są także mieszkańcy Ukrainy, co w istotny sposób wpływa na ich jakość życia.

Instytucjonalne wsparcie współpracy transgranicznej na poziomie krajowym, regionalnym oraz lokalnym powinno w przyszłości polegać na wzmocnieniu wspólnych działań w zakresie planowania przestrzennego i społeczno-gospodarczego poprzez realizację oraz koordynację projektów zapewniających integrację w obszarze ochrony środowiska, gospodarki wodnej oraz uzupełnienia infrastruktury transgranicznej. Dodatkowo wskazane byłoby wprowadzenie zmian procedur prawnych i administracyjnych upraszczających przekraczanie granicy.

Zmniejszanie dysproporcji rozwojowych jest szczególnie trudne w regionach transgranicznych Polski, Słowacji i Ukrainy, zwłaszcza zaś w tych podregionach gdzie na potencjał składają się również obszary objęte różnymi formami ochrony przyrody. Jest to związane z całym szeregiem ograniczeń dotyczących zwłaszcza prowadzenia działalności gospodarczej.

Przyszłość analizowanych regionów należy postrzegać przez pryzmat ich specyfiki oraz występujących ograniczeń. Podejmowane działania powinny skłaniać do wykorzystywania szans wynikających ze współczesnych procesów rozwoju, które w maksymalny sposób pozwolą spożytkować wewnętrzne zasoby regionu. Takie podejście wymaga świadomego kształtowania rozwoju, stymulowania go, zatem wymaga zarządzania regionem.

Podsumowując, należy zauważyć, że:

- Regiony przygraniczne Polski, Słowacji i Ukrainy mają wiele cech obszarów peryferyjnych, a przygraniczne położenie nie okazało się dotąd czynnikiem dynamizującym rozwój, albo przynajmniej ograniczającym w znaczącym stopniu peryferyzację;
- Jako przyczynę takiego stanu można uznać zbyt małą aktywność sektora prywatnego i publicznego w przełamywaniu barier powodujących peryferyzację, zwłaszcza w podregionach położonych w bezpośrednim sąsiedztwie granicy państwowej;

- Sąsiedztwo geograficzne województwa podkarpackiego, regionu Wschodniej Słowacji i obwodu lwowskiego nie zostało rozwinięte o inne formy, takie jak sąsiedztwo organizacyjne czy instytucjonalne, mimo że widoczne są sfery potencjalnej współpracy gospodarczej między tymi regionami ze względu na występowanie podobnych barier rozwojowych w każdym z regionów, i których pokonywanie wymaga wspólnego działania;
- Zwiększenie znaczenia czynników progresji jest możliwe po warunkiem szerszego współdziałania instytucji odpowiedzialnych za rozwój regionów przygranicznych, zwłaszcza w zakresie tworzenia warunków do bardziej efektywnego wykorzystania endogenicznych czynników rozwoju w każdym z regionów przygranicznych i otwierania się gospodarek tych regionów na współpracę z sąsiadami.

SUMMARY

Border regions are often seen as problem, marginal and underdeveloped areas. They are, therefore, identified with unfavourable prospects for development, including those of raising the standard of living. In terms of spatial criteria they are often characterized by difficult transport accessibility, resulting from unfavourable geographical location, low quality of technical infrastructure, high transport costs, distance from economic centres and key growth centres.

Polish, Slovak and Ukrainian cross-border area has a large internal differences. The study shows that the border area is one of the regions with weakening demographic potential. In the analysed period there was a slight increase in the population living in this area, in particular in Podkarpacie and East Slovakia. The increase in population in the Polish and Slovak regions was mainly due to the positive natural increase. In contrast, a population drop occurred in the Lviv Region. The balance of migration in different regions during this period was negative. There was further ageing of population - the percentage of older people increased, with a reduction in the share of children and youth. Also, there was a decrease in the number of births in Podkarpacie and East Slovakia, and a slight increase in the Lviv Region.

The common feature of each of the three border regions (Podkarpackie Voivodship, East Slovakia, Lviv Region) is the rate of GDP per capita that is much lower than the average in each of the countries. The difference was about 30% and remained at a similar level throughout the analysed period. One can deduce from that that these regions are the peripheral ones in their countries, and the distance to the economically more developed regions was not reduced in recent years.

The analysed cross-border area is characterized by relatively low indicators in the field of innovation compared with other regions in each country. One can note, however, that the years 2008-2013 saw a dynamic development of research and development activity in Podkarpackie voivodship, where the values of certain indicators to assess innovativeness of the region doubled. The acceleration in the innovativeness development in Podkarpackie voivodship should be certainly associated with EU programs implemented in this area, among other things. Also, in East Slovakia, which is definitely not a leader in innovation in Slovakia, innovativeness indicators show a positive trend, although the progress is much slower. In contrast

to these two regions, Lviv Region is characterized by a clear slowdown in the progress in the field of research and development activity. It should be noted, however, that in the case of Ukraine, these indicators trend lower.

Adjacent regions of Poland, Slovakia and Ukraine – Podkarpackie Voivodship, East Slovakia and Lviv Region, have a valuable natural potential. This is evidenced by, among other things, a large proportion of land covered by different forms of nature protection in the total area far exceeding the national average, a large share of forests, or the relatively large share of green land in the agricultural area (unfortunately, their potential is used economically to a limited extent - especially in Podkarpackie and Lviv Region). Natural resources can provide the basis for cross-border cooperation, improvement in coherence in these regions and, at the same time, an important asset in shaping the competitiveness of the territory. It would be also worth drawing on the experience arising from the cooperation under the International Biosphere Reserve „Eastern Carpathians”. This cooperation should be complemented by tourist offers primarily related to sustainable tourism.

An important element of the development policy counteracting peripherization is stimulating entrepreneurship, creativity and innovation of inhabitants of the border regions. It is worth noting that the potential of entrepreneurship is particularly important, especially among university graduates. Powiats and local governments should work towards professional mobilization of the population, particularly women and the rural population, and above all to create incentives for migrants to establish firms. Activities related to raising the level of entrepreneurship should have a multi-faceted character. What is needed is both traditional forms of support (concessions, loans, business incubators, etc.) as well as the impact aimed at changing the system of values and creating an entrepreneurial mind-set through education system and the potential of local leaders and non-governmental institutions. Development of entrepreneurship outside of agriculture, also related to the processes of returns from migration, should launch new initiatives and jobs in the service sector in rural areas, e.g. in rural tourism, industry, small-scale trade. It would also be important to adapt the EU programs to the characteristics of human capital in rural areas and small towns in the region and to finance micro-projects supporting entrepreneurship on the periphery. The development of the services sector, especially utilizing the potential of good natural conditions, will prevent the depopulation of attractive rural border areas.

A good solution would be to create in the border regions logistics and trade fair centres on prepared investment areas near the eastern and southern border as well as to create exhibition grounds. Conducting cross-border educational fairs is important to increase the enrolment of students on universities in Podkarpacie, with the extension of student exchange programs to the east and south. Cross-border relations can also be developed in joint EU projects, partnerships visits, contacts in the field of culture and tourism cooperation.

Despite the efficient use of EU funds, both East Slovakia and Podkarpacie were not able to become comparable to the most developed regions in their countries. An important problem for these areas is to retain qualified human capital and create jobs. In knowledge-based economy it is important to organize niches of specialization, e.g. in biotechnology, industry, precision engineering, creative industries.

A synthetic analysis carried out with the use of the AHP method and taxonomic measure of development confirms the diversity of development strategies of the border sub-regions surveyed. In addition, it points to a large gap between Polish and Slovak subregions, which belong the European Union, and Ukrainian subregions. This situation stems mainly from specific endo- and exogenous determinants of a given subregion.

According to the Regional Innovation Strategy for Podkarpackie voivodship 2014-2020 the greatest development potential can be seen in the aviation industry supported also by the educational system and higher education, as well as in information and telecommunications. For border subregions another specialization included in the strategy and related to quality of life plays a special role. It primarily concerns production and processing of high-quality biological and healthful food, tourism, organic and sustainable farming and processing as well as environmental technologies. The Slovak subregions (Košice and Prešov Region), on the other hand, have strong innovation potential, particularly in the area of tourism and local organic products as well as metallurgical and chemical industries. Ukrainian border areas are influenced by many factors, among which the most important role is played by the processes of disintegration of the country, local government reform but also the neighbourhood with the countries of the European Union. Differences in potentials in Polish, Slovak and Ukraine border areas produces large-scale un-

registered trade, whose beneficiaries are also residents of Ukraine, which significantly affects their quality of life.

Institutional support for cross-border cooperation at the national, regional and local levels in the future should rely on strengthening joint action in the field of spatial planning and socio-economic development through the implementation and coordination of projects providing integration in the area of environmental protection, water management and cross-border infrastructure improvements. In addition, it would be advisable to introduce changes in legal and administrative procedures to simplify crossing of the border.

Reducing disparities of development is particularly difficult in cross-border regions of Poland, Slovakia and Ukraine, especially in these subregions where the potential is also constituted by the areas covered by different forms of environment protection. It is associated with a number of restrictions, in particular on running business.

The future of these regions must be seen from the angle of their specificity and associated restrictions. The actions to be taken should lead to taking advantage of opportunities arising from contemporary processes of development, which will allow for utilizing the internal resources of the region in the best way. Such an approach requires that the development is shaped and simulated in a planned way, which means that the management of the region is required.

In conclusion, it should be noted that:

- Polish, Slovak and Ukrainian border regions have many features of peripheral areas, and border location has not proved to be a factor that accelerates development, or at least limits periferisation significantly;*
- The reason for this might be the fact that there is too little activity of private and public sector in overcoming the barriers that cause periferisation, especially in subregions in the immediate vicinity of the state border;*
- Geographical proximity of Podkarpackie Voivodship, East Slovakia and Lviv region has not been developed for other forms such as organizational or institutional proximity despite the fact that there are areas of potential economic cooperation between these regions due to the presence of similar barriers to development in each region, which require joint action to be overcome;*
- Attaching higher importance to factors of progression is possible on condi-*

tion that there is greater cooperation between institutions responsible for the development of border regions, especially in terms of creating conditions for more efficient use of endogenous growth factors in each of the border regions, and that these economies are ready to cooperate with their neighbours.

ANEKS TABELARYCZNY

Tabl. 9. Powierzchnia i ludność

Lata	Polska	Województwo podkarpackie					Słowacja			Wschodnia Słowacja			Ukraina	Obwód lwowski	
		ogółem	podregion		tarno- bizecki	ogółem	ogółem	Preszo- wski kraj	Koszycki kraj	ogółem	Preszo- wski kraj	Koszycki kraj			
			króś- nieński	przemys- ki											rzeszo- wski
Powierzchnia w km ²															
2008.....	312679	17845	5538	4291	3551	4465	49037	15728	8974	6755	603548	21831			
2009.....	312679	17845	5538	4291	3551	4465	49037	15729	8974	6755	603548	21831			
2010.....	312679	17846	5538	4291	3552	4465	49036	15728	8974	6754	603548	21831			
2011.....	312679	17846	5538	4292	3552	4464	49036	15728	8974	6754	603548	21831			
2012.....	312679	17846	5538	4292	3552	4464	49035	15728	8973	6755	603548	21831			
2013.....	312679	17846	5538	4292	3552	4464	49035	15728	8973	6754	603548	21831			
Ludność w tys.															
2008.....	38135,9	2099,5	481,4	394,7	609,4	614,0	5412,3	1579,5	804,0	775,5	46143,7	2552,9			
2009.....	38167,3	2101,7	481,8	394,7	611,2	614,0	5424,9	1585,1	807,0	778,1	45962,9	2549,6			
2010.....	38529,9	2127,9	487,3	398,9	619,6	622,1	5435,3	1589,4	809,4	780,0	45778,5	2544,7			
2011.....	38538,4	2128,7	487,0	398,2	621,8	621,6	5404,3	1608,8	815,8	793,0	45633,6	2540,9			
2012.....	38533,3	2130,0	486,8	397,3	624,8	621,0	5410,8	1611,4	817,4	794,0	45553,0	2540,7			
2013.....	38495,7	2129,3	485,9	396,3	627,2	619,9	5415,9	1613,7	818,9	794,8	45426,2	2538,4			
Ludność na 1 km ²															
2008.....	122	118	87	92	172	137	110	100	90	115	77	117			
2009.....	122	118	87	92	172	137	110	101	90	115	76	117			
2010.....	123	119	88	93	174	139	111	101	90	115	76	117			
2011.....	123	119	88	93	175	139	110	102	91	117	76	116			
2012.....	123	119	88	93	176	139	110	103	91	118	76	116			
2013.....	123	119	88	92	177	139	110	103	91	118	75	116			

Tabl. 10. Ludność w miastach (w % ludności ogółem)

Lata	Województwo podkarpackie										Słowacja	Wschodnia Słowacja			Ukraina	Obwód lwowski
	Polska	ogółem			podregion			Preszowski kraj	Koszycki kraj	Ukraina		Obwód lwowski				
		krośnieński	przemyski	rzeszowski	tarnobrzeski											
2008.....	61,1	40,9	34,3	38,7	42,0	46,6	55,0	52,4	49,2	55,7	68,5	60,6				
2009.....	61,0	41,1	34,2	38,6	42,2	46,9	54,9	52,2	49,1	55,5	68,6	60,7				
2010.....	60,8	41,5	34,4	39,0	43,0	47,1	54,7	52,0	48,8	55,4	68,7	60,8				
2011.....	60,7	41,4	34,2	38,9	43,0	47,0	54,4	52,0	48,4	55,7	68,8	60,8				
2012.....	60,6	41,3	34,2	38,8	43,1	46,9	54,2	51,8	48,1	55,6	68,9	60,9				
2013.....	60,4	41,2	34,0	38,6	43,2	46,7	54,1	51,6	47,9	55,4	69,0	60,9				

Tabl. 11. Saldo migracji (wewnętrznych i zagranicznych) na pobyt stały na 1000 ludności

Lata	Województwo podkarpackie										Słowacja	Wschodnia Słowacja			Ukraina	Obwód lwowski
	Polska	ogółem			podregion			Preszowski kraj	Koszycki kraj	Ukraina		Obwód lwowski				
		krośnieński	przemyski	rzeszowski	tarnobrzeski											
2008.....	-0,4	-1,1	-1,2	-2,1	0,7	-2,1	1,3	-1,2	-1,6	-0,8	0,3	-0,3				
2009.....	0,0	-0,9	-1,4	-1,7	1,2	-2,0	0,8	-0,8	-1,3	-0,2	0,3	-0,2				
2010.....	-0,1	-0,9	-1,2	-1,9	1,2	-2,1	0,6	-1,1	-1,5	-0,6	0,4	-0,3				
2011.....	-0,1	-1,0	-1,8	-2,0	1,4	-2,2	0,5	-1,2	-1,7	-0,6	0,4	-0,6				
2012.....	-0,2	-0,9	-1,7	-2,1	1,5	-2,0	0,6	-0,9	-1,3	-0,5	1,3	0,5				
2013.....	-0,5	-1,5	-2,5	-2,7	1,5	-2,8	0,4	-1,0	-1,4	-0,6	0,7	-0,1				

Tabl. 12. Struktura ludności według grup wieku (w % ludności ogółem)

Lata	Polska	Województwo podkarpackie						Słowacja			Wschodnia Słowacja			Ukraina	Obwód lwowski
		ogółem	podregion		tarno- bizecki	Słowacja	ogółem	Preszo- wski kraj	Koszycki kraj	Ukraina	Obwód lwowski				
			kroś- nieński	przemyski								rzeszo- wski			
W wieku 0-14 lat															
2008.....	15,3	16,4	16,5	16,6	16,5	16,3	15,4	18,2	19,0	17,6	14,1	15,7			
2009.....	15,2	16,1	16,1	16,3	16,2	15,9	15,3	18,0	18,5	17,5	14,2	15,7			
2010.....	15,2	16,2	16,3	16,3	16,4	16,0	15,3	17,9	18,4	17,5	14,2	15,6			
2011.....	15,1	16,0	16,0	16,0	16,2	15,7	15,4	18,0	18,4	17,6	14,4	15,6			
2012.....	15,0	15,7	15,7	15,7	16,1	15,5	15,4	17,9	18,3	17,5	14,6	15,7			
2013.....	15,0	15,6	15,5	15,4	16,0	15,2	15,3	17,7	18,1	17,3	14,8	15,8			
W wieku 15-64 lat															
2008.....	71,2	70,5	70,4	69,9	70,4	71,2	72,5	70,9	70,4	71,1	70,0	69,8			
2009.....	71,3	70,8	70,7	70,3	70,6	71,4	72,4	70,9	70,7	71,2	70,2	69,9			
2010.....	71,3	70,7	70,6	70,3	70,4	71,3	72,3	70,9	70,8	71,1	70,5	70,1			
2011.....	71,1	70,7	70,7	70,5	70,4	71,3	71,8	70,6	70,5	70,8	70,4	70,1			
2012.....	70,7	70,6	70,6	70,5	70,3	71,1	71,5	70,5	70,4	70,6	70,2	70,0			
2013.....	70,3	70,4	70,3	70,3	70,1	70,9	71,1	70,2	70,2	70,3	69,9	69,8			
W wieku 65 lat i więcej															
2008.....	13,5	13,0	13,1	13,4	13,1	12,6	12,1	10,9	10,7	11,2	15,9	14,5			
2009.....	13,5	13,1	13,2	13,4	13,2	12,7	12,3	11,1	10,8	11,4	15,6	14,4			
2010.....	13,5	13,1	13,1	13,4	13,2	12,7	12,4	11,1	10,9	11,4	15,3	14,3			
2011.....	13,8	13,3	13,4	13,6	13,4	13,0	12,8	11,4	11,1	11,7	15,2	14,3			
2012.....	14,2	13,6	13,7	13,9	13,6	13,4	13,1	11,7	11,4	12,0	15,2	14,3			
2013.....	14,7	14,0	14,2	14,2	13,9	13,9	13,5	12,1	11,7	12,4	15,3	14,4			

Tabl. 13. Mediana wieku

Lata	Poliska		Województwo podkarpackie				Słowacja			Wschodnia Słowacja			Ukraina	Obwód lwowski
	ogółem	kroś- nieński	podregion		ogółem	Słowacja	ogółem	Preszo- wski kraj	Koszycki kraj	Ukraina	Obwód lwowski			
			przemys- ki	rzeszo- wski								tarno- brzeski		
Ogółem														
2008.....	37,5	35,8	36,2	35,8	35,3	35,9	36,5	34,4	33,7	35,2	39,2	37,4		
2009.....	37,7	36,1	36,6	36,1	35,6	36,3	36,9	34,8	34,0	35,5	39,3	37,6		
2010.....	38,0	36,5	36,9	36,6	35,9	36,6	37,2	35,1	34,4	35,9	39,4	37,7		
2011.....	38,4	36,9	37,3	37,0	36,3	37,1	37,7	35,6	34,8	36,3	39,6	37,9		
2012.....	38,7	37,3	37,7	37,5	36,7	37,5	38,2	36,0	35,2	36,7	39,7	38,0		
2013.....	39,1	37,7	38,2	37,9	37,0	38,0	38,6	36,4	35,6	37,1	39,8	38,2		
Mężczyźni														
2008.....	35,6	34,2	34,6	34,0	33,9	34,4	35,0	33,0	32,4	33,6	35,9	34,5		
2009.....	35,9	34,5	34,9	34,4	34,2	34,7	35,4	33,3	32,7	34,0	36,0	34,7		
2010.....	36,3	35,0	35,4	35,0	34,6	35,2	35,8	33,7	33,1	34,3	36,1	34,8		
2011.....	36,7	35,4	35,8	35,4	35,0	35,6	36,3	34,2	33,5	34,9	36,3	35,1		
2012.....	37,0	35,9	36,3	35,8	35,3	36,1	36,7	34,6	33,9	35,3	36,4	35,2		
2013.....	37,4	36,3	36,7	36,3	35,7	36,6	37,1	35,0	34,4	35,7	36,6	35,4		
Kobiety														
2008.....	39,6	37,5	38,0	37,7	36,8	37,5	38,3	35,9	35,1	36,8	42,5	40,2		
2009.....	39,8	37,8	38,4	38,0	37,1	37,9	38,6	36,3	35,4	37,1	42,6	40,4		
2010.....	39,9	38,0	38,5	38,3	37,4	38,1	38,9	36,6	35,8	37,4	42,7	40,6		
2011.....	40,2	38,4	38,9	38,7	37,7	38,6	39,4	37,0	36,2	37,8	42,8	40,8		
2012.....	40,5	38,8	39,3	39,2	38,0	39,1	39,7	37,4	36,6	38,2	42,9	40,9		
2013.....	40,9	39,3	39,8	39,6	38,4	39,6	40,1	37,9	37,0	38,7	43,0	41,1		

Tabl. 14. Urodzenia, zgony i przyrost naturalny na 1000 ludności

Lata	Województwo podkarpackie						Słowacja			Wschodnia Słowacja			Ukraina	Obwód lwowski
	Polska		podregion				Słowacja			ogółem	Preszowski kraj	Koszycki kraj		
	ogółem	krośnieński	przemyski	rzeszowski	tarnobrzesci	ogółem	Preszowski kraj	Koszycki kraj						
Urodzenia żywe														
2008.....	10,9	10,6	10,7	10,9	10,1	10,6	12,3	12,5	12,2	11,0	11,3	11,3	11,0	11,3
2009.....	10,9	10,6	10,7	11,2	10,1	11,3	13,3	13,5	13,1	11,1	11,3	11,1	11,1	11,8
2010.....	10,7	10,3	10,1	10,8	9,9	11,1	12,9	13,1	12,7	10,8	11,1	12,9	10,8	11,2
2011.....	10,1	9,9	9,8	10,6	9,5	11,3	12,7	12,7	12,7	11,0	11,3	12,7	11,0	11,4
2012.....	10,0	9,9	9,4	10,9	9,2	10,3	11,4	11,6	11,2	11,4	10,3	11,4	11,4	11,9
2013.....	9,6	9,6	9,3	10,3	8,9	10,1	11,1	11,5	10,7	11,1	10,1	11,1	11,1	11,6
Zgony														
2008.....	10,0	8,7	9,6	8,5	8,2	9,8	9,0	8,4	9,5	16,3	9,8	9,0	16,3	13,7
2009.....	10,1	8,9	9,7	9,0	8,3	9,8	8,9	8,4	9,5	15,3	9,8	8,9	15,3	12,9
2010.....	9,8	8,6	9,4	8,3	8,3	9,8	9,1	8,5	9,7	15,2	9,8	9,1	15,2	12,8
2011.....	9,8	8,6	9,6	8,3	8,1	9,6	8,8	8,3	9,3	14,5	9,6	8,8	14,5	12,3
2012.....	10,0	8,6	9,4	8,4	8,2	9,7	8,9	8,4	9,4	14,5	9,7	8,9	14,5	12,5
2013.....	10,1	8,7	9,4	8,4	8,5	9,6	8,7	8,3	9,2	14,6	9,6	8,7	14,6	12,5
Przyrost naturalny														
2008.....	0,9	1,9	1,1	2,4	1,9	0,8	3,4	4,1	2,6	-5,3	0,8	3,4	-5,3	-2,4
2009.....	0,9	1,8	1,0	2,2	1,8	1,5	4,4	5,1	3,6	-4,2	1,5	4,4	-4,2	-1,1
2010.....	0,9	1,7	0,7	2,5	1,6	1,3	3,8	4,5	3,0	-4,4	1,3	3,8	-4,4	-1,6
2011.....	0,3	1,4	0,1	2,3	1,4	1,7	3,9	4,4	3,3	-3,5	1,7	3,9	-3,5	-0,9
2012.....	0,0	1,3	0,1	2,5	1,0	0,6	2,5	3,2	1,8	-3,1	0,6	2,5	-3,1	-0,6
2013.....	-0,5	0,8	-0,1	1,9	0,4	0,5	2,4	3,2	1,5	-3,5	0,5	2,4	-3,5	-0,9

Tabl. 15. Współczynniki płodności, dzietności ogólnej, reprodukcji brutto oraz dynamiki demograficznej

Lata	Polska		Województwo podkarpackie				Słowacja		Wschodnia Słowacja			Ukraina	Obwód lwowski
	ogółem	kroś- nieński	podregion		ogółem	Preszo- wski kraj	Koszycki kraj	ogółem	Preszo- wski kraj	Koszycki kraj			
			przemys- -ski	żarno- brzeski									
Współczynnik płodności													
2008.....	42,9	40,7	41,2	41,5	41,9	38,5	40,4	47,0	47,5	46,5	42,4	43,6	
2009.....	43,6	41,1	40,8	41,7	43,0	39,1	43,2	50,9	51,4	50,3	43,1	45,7	
2010.....	43,3	40,7	42,3	40,3	41,6	38,9	42,9	49,6	50,1	49,1	42,5	44,1	
2011	41,0	39,4	39,4	39,1	41,1	37,7	44,2	49,8	49,6	49,9	43,6	46,7	
2012.....	41,0	39,5	39,9	38,1	42,6	36,8	40,7	45,1	45,7	44,4	45,9	47,6	
2013.....	39,5	38,4	39,0	37,6	40,6	36,0	40,5	44,2	45,5	42,9	45,0	47,3	
Współczynnik dzietności ogólnej													
2008.....	1,390	1,341	1,369	1,366	1,366	1,275	1,319	1,541	1,560	1,530	1,458	1,443	
2009.....	1,398	1,340	1,336	1,360	1,388	1,280	1,411	1,669	1,684	1,658	1,473	1,509	
2010.....	1,376	1,314	1,375	1,313	1,329	1,255	1,398	1,630	1,640	1,620	1,443	1,503	
2011	1,297	1,265	1,279	1,264	1,303	1,215	1,448	1,639	1,629	1,653	1,459	1,488	
2012.....	1,299	1,266	1,296	1,232	1,343	1,183	1,338	1,489	1,499	1,483	1,531	1,578	
2013.....	1,256	1,230	1,271	1,217	1,275	1,158	1,339	1,471	1,500	1,443	1,506	1,552	

Tabl. 15. Współczynniki płodności, dzietności ogólnej, reprodukcji brutto oraz dynamiki demograficznej (dok.)

Lata	Polska	Województwo podkarpackie					Słowacja			Ukraina			Obwód lwowski
		ogółem	podregion			ogółem	Preszowski kraj	Koszycki kraj	ogółem	Ukraina	Ukraina		
			krośnieński	przemyski	rzeszowski							tarnobrzeski	
Współczynnik reprodukcji brutto													
2008.....	0,676	0,652	0,651	0,680	0,664	0,619	0,644	0,752	0,761	0,745	0,674	0,706	
2009.....	0,678	0,650	0,635	0,672	0,676	0,621	0,683	0,811	0,815	0,808	0,703	0,729	
2010.....	0,662	0,638	0,671	0,641	0,652	0,599	0,691	0,808	0,815	0,801	0,699	0,726	
2011.....	0,630	0,617	0,614	0,635	0,629	0,596	0,707	0,803	0,795	0,813	0,706	0,720	
2012.....	0,631	0,611	0,629	0,594	0,649	0,567	0,648	0,719	0,722	0,718	0,741	0,765	
2013.....	0,611	0,601	0,623	0,598	0,621	0,566	0,654	0,723	0,739	0,707	0,729	0,757	
Współczynnik dynamiki demograficznej													
2008.....	1,093	1,219	1,225	1,109	1,287	1,230	1,079	1,375	1,483	1,276	0,677	0,826	
2009.....	1,085	1,198	1,197	1,100	1,245	1,222	1,157	1,488	1,612	1,375	0,725	0,916	
2010.....	1,092	1,202	1,222	1,071	1,296	1,190	1,130	1,418	1,533	1,313	0,713	0,878	
2011.....	1,034	1,160	1,135	1,014	1,275	1,175	1,172	1,444	1,537	1,359	0,756	0,927	
2012.....	1,004	1,145	1,107	1,009	1,299	1,117	1,059	1,283	1,384	1,190	0,785	0,954	
2013.....	0,954	1,096	1,086	0,988	1,227	1,048	1,052	1,272	1,390	1,163	0,760	0,933	

Tabl. 16. Przeciętne trwanie życia noworodka (w latach)

Lata	Polska		Województwo podkarpackie		Słowacja		Wschodnia Słowacja		Ukraina		Obwód lwowski	
	kobiety		kobiety		kobiety		kobiety		kobiety		kobiety	
	mężczyźni	mężczyźni	mężczyźni	mężczyźni	mężczyźni	mężczyźni	mężczyźni	mężczyźni	mężczyźni	mężczyźni	mężczyźni	mężczyźni
2008.....	71,3	80,0	73,1	81,3	70,9	79,0	70,6	78,8	62,5 ^a	74,3 ^a	65,0	76,5
2009.....	71,5	80,1	73,2	81,1	71,4	79,1	71,3	78,8	63,8 ^a	74,9 ^a	66,3	77,0
2010.....	72,1	80,6	73,7	81,8	71,8	79,3	71,4	78,9	65,3 ^a	75,5 ^a	67,6	77,5
2011.....	72,4	80,9	74,1	82,0	72,3	79,8	72,0	79,3	66,0	75,9	68,3	77,7
2012.....	72,7	81,0	74,3	82,1	72,5	79,9	72,3	79,4	66,1	76,0	68,5	77,7
2013.....	73,1	81,1	74,8	82,4	72,9	80,1	72,4	79,8	66,3	76,2	68,4	78,1

^a Dane obliczone dla dwóch sąsiednich lat.

Tabl. 17. PKB w przeliczeniu na 1 mieszkańca (w euro)

Lata	Polska		Województwo podkarpackie						Słowacja	Wschodnia Słowacja	Ukraina	Obwód lwowski
	ogółem		podregion			tamobrzeski						
	ogółem	przemysłowy	przemysłowy	rzeczowski	przemysłowy	rzeczowski	tarnobrzeski					
2008.....	9500	6800	6100	5700	7800	7200	7200	12100	8500	2659	1804	
2009.....	8200	5800	5100	4700	6900	6000	6000	11800	8000	1825	1297	
2010.....	9300	6500	5700	5100	7800	6800	6800	12400	8400	2241	1553	
2011.....	9800	6900	6000	5400	8300	7100	7100	13000	8800	2568	1847	
2012.....	10000	7000	6000	5400	8700	7100	7100	13400	9200	3116	2374	
2013.....	10300	7300	6000	5400	8700	7100	7100	13600	9300	3154	2350	

Uwaga: Dla Polski i Słowacji dane Eurostatu. Dla Ukrainy dane urzędu statystycznego Ukrainy.

Tabl. 18. Stopa bezrobocia w %

Lata	Polska	Województwo podkarpackie					Słowacja	Wschodnia Słowacja	Ukraina	Obwód lwowski
		ogółem	podregion			tarnobrzeski				
			krośnieński	przemyski	rzeszowski					
Stopa bezrobocia według BAEL										
2008.....	7,1	8,2	9,6	13,2	6,4	7,6
2009.....	8,2	10,0	12,1	15,9	8,8	8,5
2010.....	9,6	11,6	14,4	18,5	8,1	7,8
2011.....	9,6	12,4	13,6	18,7	7,9	7,7
2012.....	10,1	13,2	14,0	19,0	7,5	7,5
2013.....	10,3	14,3	14,2	18,4	7,3	7,1
Stopa bezrobocia rejestrowanego										
2008.....	9,5	13,0	14,4	16,0	11,0	12,1
2009.....	12,1	15,9	17,5	19,1	12,9	15,8
2010.....	12,4	15,4	16,3	18,6	13,1	15,0
2011.....	12,5	15,5	16,3	18,4	13,3	15,5
2012.....	13,4	16,4	17,6	19,3	14,3	15,8
2013.....	13,4	16,3	17,3	19,0	14,6	15,5

Tabl. 19. Przeciętne miesięczne wynagrodzenia brutto (w euro)

Lata	Polska ^a	Województwo podkarpackie ^a				Słowacja	Wschodnia Słowacja	Ukraina ^b	Obwód lwowski ^b
		ogółem	podregion						
			krośnieński	przemyski	rzeszowski				
2008.....	837	708	.	.	792	697	234	204	
2009.....	717	605	.	.	803	705	175	153	
2010.....	807	689	.	.	828	733	213	184	
2011.....	826	701	.	.	853	781	237	202	
2012.....	844	723	.	.	881	790	295	251	
2013.....	872	750	.	.	891	794	308	263	
Ogółem									
W podmiotach o liczbie pracujących powyżej 9 osób									
2008.....	898	743	683	713	797	740	.	.	
2009.....	766	633	588	608	680	624	.	.	
2010.....	860	720	664	692	777	708	.	.	
2011.....	880	734	679	716	782	725	.	.	
2012.....	895	753	692	735	803	746	.	.	
2013.....	924	782	720	759	835	774	.	.	

^a Dla Polski przeliczone według kursów średniorocznych NBP (w 2008 r. 1 EUR = 3,5166 PLN, w 2009 r. 1 EUR = 4,3273 PLN, w 2010 r. 1 EUR = 3,9946 PLN, w 2011 r. 1 EUR = 4,1198 PLN, w 2012 r. 1 EUR = 4,1850 PLN, w 2013 r. 1 EUR = 4,1975 PLN). ^b Dla Ukrainy przeliczone według kursów średniorocznych NBU (w 2008 r. 1 EUR = 7,7080 UAH, w 2009 r. 1 EUR = 10,8679 UAH, w 2010 r. 1 EUR = 10,5329 UAH, w 2011 r. 1 EUR = 11,0918 UAH, w 2012 r. 1 EUR = 10,2706 UAH, w 2013 r. 1 EUR = 10,6122 UAH).

Tabl. 20. Struktura wartości dodanej brutto w 2013 r.

Wyszczególnienie	Polska	Województwo podkarpackie				Słowacja ^a	Wschodnia Słowacja ^a	Ukraina	Obwód lwowski
		ogółem	podregion						
			krośnieński	przemyski	rzeszowski				
Rolnictwo	3,1	1,9	2,3	3,5	1,3	1,6	4,0	9,9	8,6
Przemysł	26,0	29,3	28,2	19,6	24,7	40,1	24,7	22,7	17,8
Budownictwo	7,6	7,6	7,2	6,7	8,8	6,6	8,5	2,9	2,6
Handel i gastronomia	29,5	28,1	24,8	28,4	32,8	24,3	26,6	29,5	32,6
Działalność finansowa	9,2	8,0	8,9	9,8	7,6	7,1	10,8	12,4	12,6
Pozostałe usługi	24,7	25,2	28,5	32,0	24,8	20,3	25,4	22,6	25,8

^a Na podstawie danych Eurostatu.

Tabl. 21. Struktura pracujących wg rodzajów działalności w 2013 r.

Wyszczególnienie	Polska	Województwo podkarpackie				Słowacja	Wschodnia Słowacja	Ukraina	Obwód lwowski
		ogółem	podregion						
			krośnieński	przemyski	rzeszowski				
Rolnictwo	17,1	32,8	36,1	41,8	27,7	30,2	3,3	17,5	19,9
Przemysł	20,5	19,5	24,0	16,9	22,5	31,0	25,8	16,0	14,3
Budownictwo	5,8	4,7	15,9	16,0	20,6	16,2	10,0	4,4	7,1
Handel i gastronomia ...	24,3	17,5	15,9	16,0	20,6	16,2	26,3	31,6	28,3
Działalność finansowa	4,0	2,0	1,5	1,8	2,7	1,7	3,0	3,2	2,3
Pozostałe usługi	28,2	23,5	22,5	23,5	26,6	20,9	31,6	27,3	28,1

Uwaga: Pod pojęciem: **Rolnictwo** – rozumie się sekcje: „Rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo”; **Przemysł** – rozumie się sekcje: „Górnictwo i wydobywanie”, „Przetwórstwo przemysłowe”, „Wytwarzanie i zaopatrywanie w energię elektryczną, gaz, parę wodną, gorącą wodę i powietrze do układów klimatyzacyjnych”, „Dostawa wody; gospodarowanie ściekami i odpadami oraz działalność związana z rekultywacją”; **Budownictwo** – rozumie się sekcję „Budownictwo”; **Handel i gastronomia** – rozumie się sekcje: „Handel hurtowy i detaliczny; naprawa pojazdów samochodowych, włączając motocykle”, „Transport i gospodarka magazynowa”, „Działalność związana z zakwaterowaniem i usługami gastronomicznymi”, „Informacja i komunikacja”; **Działalność finansowa i ubezpieczeniowa**, „Działalność związana z obsługą rynku nieruchomości”; **Pozostałe usługi** – rozumie się sekcje: „Działalność profesjonalna, naukowa i techniczna”, „Działalność w zakresie usług administrowania i działalność wspierająca”, „Administracja publiczna i obrona narodowa; obowiązkowe zabezpieczenia społeczne”, „Edukacja”, „Opieka zdrowotna i pomoc społeczna”, „Działalność związana z kulturą, rozrywką i rekreacją”, „Pozostała działalność usługowa”, „Gospodarstwa domowe zatrudniające pracowników; gospodarstwa domowe produkujące wyroby i świadczące usługi na własne potrzeby”.

Tabl. 22. Wskaźniki stanu rolnictwa w 2013 r.

Wyszczególnienie	Polska	Województwo podkarpackie					Słowacja	Wschodnia Słowacja	Ukraina	Obwód lwowski
		ogółem	podregion			tarnobrzeski				
			krośnieński	przemyski	rzeszowski					
Udział użytków rolnych w ogólnej powierzchni ^a (w %)	60,0	52,9	40,3	57,7	64,1	54,8	49,0	45,5	68,8	57,9
Udział zbóż w powierzchni zasiewów (w %)	72,5	73,4	65,7	71,0	73,8	79,5	56,8	47,3	57,2	48,8
Plony zbóż (w t/1 ha)	3,8	3,3	4,5	3,7	4,0	4,0
Obsada bydła (w szt./100 ha użytków rolnych)	40,1	16,6	21,7	14,2	15,5	16,5	19,8	18,6	12,2	23,0
Obsada trzody chlewnej (w szt./100 ha użytków rolnych)	76,4	30,0	11,3	46,9	34,9	78,2	26,2	13,9	21,3	32,0
Produkcja żywności rzeźniczego w przeliczeniu na mięso/1 ha użytków rolnych (w kg)	267,4	140,5	95,9	36,7	91,1	180,0
Produkcja mleka/1 ha użytków rolnych (w l) ..	845,2	419,9	484,0	299,4	309,6 ^b	592,2 ^b

^a Dla Polski i województwa podkarpackiego dane prezentowane są według ewidencji geodezyjnej. ^b W kilogramach.

Tabl. 23. Liczba podmiotów gospodarczych

Lata	Polska	Województwo podkarpackie						Słowacja	Wschodnia Słowacja	Ukraina ^a	Obwód lwowski ^a
		ogółem	podregion			tarnobrzeski	Słowacja				
			krośnieński	przemyski	rzeszowski						
2008.....	3757093	144263	33678	24272	44734	41579	588181	143455	.	.	
2009.....	3742673	144999	33924	24746	45186	41143	593219	142764	.	.	
2010.....	3909802	152618	35654	25771	47878	43315	607397	145418	.	.	
2011.....	3869897	151091	35144	24822	48384	42741	612412	145232	.	.	
2012.....	3975334	155034	35859	25409	50121	43645	610381	144164	1600127	74454	
2013.....	4070259	159627	36558	25967	52465	44637	624173	146262	1722070	82757	
					2008=100						
2013.....	108,3	110,6	108,6	107,0	117,3	107,4	106,1	102,0	.	.	

^a Dane dotyczą podmiotów gospodarczych: w tym przedsiębiorstwa i organizacje zarejestrowane w Państwowym Rejestrze Przedsiębiorstw i Organizacji Ukrainy i osoby fizyczne według danych Urzędu Skarbowego.

Tabl. 24. Liczba podmiotów gospodarczych w przeliczeniu na 10 tysięcy mieszkańców

Lata	Polska	Województwo podkarpackie						Słowacja	Wschodnia Słowacja	Ukraina ^a	Obwód lwowski ^a
		ogółem	podregion			tarnobrzeski	Słowacja				
			krośnieński	przemyski	rzeszowski						
2008.....	985	687	700	615	734	677	1087	908	796	633	
2009.....	981	690	704	627	739	670	1094	901	853	721	
2010.....	1015	717	732	646	773	696	1118	915	677	585	
2011.....	1004	710	722	623	778	688	1133	903	580	490	
2012.....	1032	728	737	639	802	703	1128	895	566	494	
2013.....	1057	750	752	655	836	720	1152	906	595	527	

^a Dane dotyczą podmiotów gospodarczych: w tym przedsiębiorstwa i organizacje zarejestrowane w Państwowym Rejestrze Przedsiębiorstw i Organizacji Ukrainy i osoby fizyczne według danych Urzędu Skarbowego.

Tabl. 25. Produkcja sprzedana przemysłu (w mld zł)

Lata	Polska ^a	Województwo podkarpackie ^a						Słowacja ^b	Wschodnia Słowacja ^b	Ukraina ^c	Obwód lwowski ^c
		ogółem	podregion				tarnobrzeski				
			krośnieński	przemyski	rzeszowski	tarnobrzeski					
2008.....	856,3	27,5	5,3	1,7	6,9	13,6	259,7	38,6	423,2	10,2	
2009.....	834,9	25,6	4,7	1,5	7,1	12,4	250,6	34,8	311,7	8,3	
2010.....	920,1	28,6	5,1	1,7	6,9	14,8	269,6	39,6	404,4	9,7	
2011.....	1067,8	32,9	5,7	2,0	8,1	17,1	317,0	45,0	494,0	12,0	
2012.....	1109,2	34,6	5,7	2,3	8,9	17,6	345,3	45,7	564,3	14,1	
2013.....	1117,8	35,7	5,9	2,3	9,3	18,2	346,5	42,9	524,7	13,4	

^a Dane dotyczą podmiotów gospodarczych, dla których liczba pracujących przekracza 9 osób. ^b Dla Słowacji przeliczone według kursów średniorocznych NBP (w 2008 r. 1 EUR = 3,5166 PLN, w 2009 r. 1 EUR = 4,3273 PLN, w 2010 r. 1 EUR = 3,9946 PLN, w 2011 r. 1 EUR = 4,1198 PLN, w 2012 r. 1 EUR = 4,1850 PLN, w 2013 r. 1 EUR = 4,1975 PLN). ^c Dla Ukrainy przeliczone według kursów średniorocznych NBP (w 2008 r. 1 UAH = 0,4615 PLN, w 2009 r. 1 UAH = 0,3865 PLN w 2010 r. 1 UAH = 0,3794 PLN w 2011 r. 1 UAH = 0,3709 PLN w 2012 r. 1 UAH = 0,4029 PLN w 2013 r. 1 UAH = 0,3875 PLN). Dane wygenerowane zgodnie z Klasyfikacją Działalności Gospodarczej.

Tabl. 26. Produkcja sprzedana przemysłu w przeliczeniu na 1 mieszkańca (w tys. zł)

Lata	Polska ^a	Województwo podkarpackie ^a						Słowacja ^b	Wschodnia Słowacja ^b	Ukraina ^c	Obwód lwowski ^c
		ogółem	podregion				tarnobrzeski				
			krośnieński	przemyski	rzeszowski	tarnobrzeski					
2008.....	22,4	13,1	11,0	4,4	11,3	22,2	48,0	24,5	9,2	4,0	
2009.....	21,9	12,2	9,7	3,7	11,6	20,3	46,3	22,0	6,8	3,3	
2010.....	23,9	13,4	10,6	4,3	11,1	23,8	49,7	24,9	8,8	3,8	
2011.....	27,7	15,4	11,6	5,1	13,1	27,5	58,7	28,0	10,8	4,7	
2012.....	28,6	16,2	11,8	5,8	14,3	28,4	63,9	28,4	12,4	5,5	
2013.....	29,0	16,8	12,0	5,9	14,8	29,4	64,0	26,6	11,5	5,3	

^a Dane dotyczą podmiotów gospodarczych, dla których liczba pracujących przekracza 9 osób. ^b Dla Słowacji przeliczone według kursów średniorocznych NBP (w 2008 r. 1 EUR = 3,5166 PLN, w 2009 r. 1 EUR = 4,3273 PLN, w 2010 r. 1 EUR = 3,9946 PLN, w 2011 r. 1 EUR = 4,1198 PLN, w 2012 r. 1 EUR = 4,1850 PLN, w 2013 r. 1 EUR = 4,1975 PLN). ^c Dla Ukrainy przeliczone według kursów średniorocznych NBP (w 2008 r. 1 UAH = 0,4615 PLN, w 2009 r. 1 UAH = 0,3865 PLN w 2010 r. 1 UAH = 0,3794 PLN w 2011 r. 1 UAH = 0,3709 PLN w 2012 r. 1 UAH = 0,4029 PLN w 2013 r. 1 UAH = 0,3875 PLN). Dane wygenerowane zgodnie z Klasyfikacją Działalności Gospodarczej.

Tabl. 27. Nakłady inwestycyjne na 1 mieszkańca (w euro)

Lata	Polska ^a	Województwo podkarpackie ^a				Słowacja	Wschodnia Słowacja	Ukraina ^b	Obwód lwowski ^b
		ogółem	podregion						
			krośnieński	przemyski	rzeszowski				
W gospodarce narodowej									
2008.....	1621	1069	.	.	.	3233	2465	656	552
2009.....	1324	939	.	.	.	2570	1896	304	244
2010.....	1412	1211	.	.	.	2745	1774	393	332
2011.....	1533	1531	.	.	.	3139	1811	515	433
2012.....	1474	1410	.	.	.	2847	1560	630	431
2013.....	1430	1344	557	367
W przedsiębiorstwach									
2008.....	1000	577	396	299	729	746	.	.	.
2009.....	722	396	321	234	538	417	.	.	.
2010.....	741	486	426	346	616	495	.	.	.
2011.....	823	640	566	380	792	713	.	.	.
2012.....	794	650	574	363	744	801	.	.	.
2013.....	823	591	415	328	672	815	.	.	.

^a Dla Polski przeliczone według kursów średniorocznych NBP (w 2008 r. 1 EUR = 3,5166 PLN, w 2009 r. 1 EUR = 4,3273 PLN, w 2010 r. 1 EUR = 3,9946 PLN, w 2011 r. 1 EUR = 4,1198 PLN, w 2012 r. 1 EUR = 4,1850 PLN, w 2013 r. 1 EUR = 4,1975 PLN). ^b Dla Ukrainy przeliczone według kursów średniorocznych NBU (w 2008 r. 1 EUR = 7,7080 UAH, w 2009 r. 1 EUR = 10,8679 UAH, w 2010 r. 1 EUR = 10,5329 UAH, w 2011 r. 1 EUR = 11,0918 UAH, w 2012 r. 1 EUR = 10,2706 UAH, w 2013 r. 1 EUR = 10,6122 UAH).

Tabl. 28. Wybrane wskaźniki z innowacji

Lata	Polska	Województwo podkarpackie	Słowacja	Wschodnia Słowacja	Ukraina	Obwód Iwowski
Udział zatrudnionych w sferze B+R w ludności aktywnej zawodowo						
2008.....	0,71	0,35	0,88	0,56	0,42	0,35
2009.....	0,70	0,36	0,94	0,60	0,42	0,35
2010.....	0,76	0,64	1,04	0,64	0,41	0,34
2011.....	0,78	0,70	1,07	0,66	0,39	0,31
2012.....	0,81	0,75	1,07	0,67	0,37	0,31
2013.....	0,84	0,79	1,02	0,67	0,34	0,29
Udział pracowników naukowo-badawczych w ludności aktywnej zawodowo						
2008.....	0,57	0,29	0,74	0,50	0,35	0,31
2009.....	0,57	0,29	0,81	0,54	0,34	0,31
2010.....	0,59	0,48	0,89	0,58	0,33	0,29
2011.....	0,58	0,49	0,92	0,59	0,32	0,26
2012.....	0,60	0,52	0,93	0,60	0,31	0,26
2013.....	0,63	0,55	0,90	0,60	0,30	0,25
Nakłady na działalność badawczo-rozwojową w % PKB						
2008.....	0,60	0,35	0,46	0,27	0,32	0,78
2009.....	0,67	0,36	0,47	0,32	0,41	0,76
2010.....	0,72	0,92	0,62	0,48	0,82	0,69
2011.....	0,75	0,90	0,67	0,53	0,72	0,56
2012.....	0,89	1,02	0,81	0,65	0,71	0,48
2013.....	0,87	1,21	0,83	0,59	.	.

Tabl. 29. Wybrane wskaźniki charakteryzujące potencjał przyrodniczy

Wyszczególnienie	Polska	Województwo podkarpackie				Słowacja	Wschodnia Słowacja	Ukraina	Obwód lwowski
		ogółem	podregion						
			krośnień- ski	przemyski	rzeszow- ski				
Użytki rolne w % powierzchni ogólnej ^a	2008 2013	60,8 60,0	54,6 52,9	41,4 40,3	59,1 57,7	66,9 64,1	56,7 54,8	69,0 68,8	58,1 57,9
Łąki i pastwiska trwałe w % powierzchni użytków rolnych ^a	2008 2013	12,7 12,4	15,4 15,2	14,3 14,4	14,5 14,4	17,9 17,3	15,7 15,5	13,2 13,1	20,5 20,4
Lasy w % powierzchni ogólnej	2008 2013	29,0 29,4	37,0 37,9	49,7 50,4	34,3 35,2	25,1 26,1	33,4 34,3	45,0 45,2	31,8 31,8
Powierzchnia o szczególnych walorach przyrodniczych - prawie chroniona w % powierzchni ogólnej	2008 2013	32,3 32,5	44,5 44,9	74,3 74,5	47,7 47,4	37,6 37,7	10,0 11,4	· ·	6,1 6,8
Parki narodowe w % powierzchni ogólnej	2008 2013	1,0 1,0	2,6 2,6	8,4 8,4	- -	- -	- -	10,3 10,3	· ·
Obszary Natura 2000: obszary specjalnej ochrony ptaków (OSO) w % powierzchni ogólnej	2008 2013	15,8 15,7	28,4 28,5	· ·	· ·	· ·	· ·	· 40,6	· ·
specjalne obszary ochrony siedlisk (SOO) w % powierzchni ogólnej	2008 2013	8,2 11,1	14,9 19,4	· ·	· ·	· ·	· ·	· 12,3	· ·

^a Dla Polski stan w dniu 1 I (według ewidencji geodezyjnej), dla Słowacji stan w 1 I, dla Ukrainy stan w końcu roku.

Tabl. 30. Turystyczne obiekty noclegowe

Wyszczególnienie	Polska ^a	Województwo podkarpackie ^a					Słowacja ^b	Wschodnia Słowacja ^b	Ukraina ^c	Obwód lwowski ^c
		ogółem	podregion			tarnobrzeski				
			krośnieński	przemyski	rzeszowski					
Obiekty ogółem	6857	355	157	60	76	62	2767	776	1595	148
(bez pokoi gościnnych i kwater agroturystycznych)	6992	369	168	63	77	61	2683	748	1684	155
2013	7152	378	174	60	83	61	2803	793	3582	272
w tym hotele	1488	68	18	12	21	17	596	157	838	75
2009	1634	74	18	14	24	18	619	159	858	82
2013	2107	117	29	21	47	20	650	167	1761	151
Miejsca noclegowe	596998	21349	10544	3475	4246	3084	145026	42340	161955	11081
(bez pokoi gościnnych i kwater agroturystycznych)	606501	22238	11296	3439	4358	3145	144083	41322	174398	11364
2013	626215	23446	12263	3283	4969	2931	152416	41881	179104	16194
w tym hotele	155819	4094	1079	836	1198	981	58357	16262	75659	6374
2009	165595	4503	1107	941	1411	1044	62357	16932	77610	6697
2013	208617	6843	1577	1194	2953	1119	67275	17733	116003	11925
Kwaterny agroturystyczne	800	73	53	9	7	4
2013	12771	1102	843	124	95	40

^a Stan w dniu 31 VII. W 2013 r. dane dotyczą obiektów posiadających 10 i więcej miejsc noclegowych. ^b Stan w dniu 31 XII. ^c Stan w dniu 1 I.

Tabl. 31. Korzystający z noclegów w turystycznych obiektach noclegowych

Wyszczególnienie	Polska ^a	Województwo podkarpackie ^a						Słowacja	Wschodnia Słowacja	Ukraina	Obwód lwowski
		ogółem	podregion			rzeszowski	tarnobrzeski				
			krośnieński	przemyski	przemyski						
Korzystający z noclegów (bez pokoi gościnnych i kwater agroturystycznych)	19556102 2008 19353712 2009 22818788 2013	619372 244685 262649 269148 758998	94258 96379 98487	182480 192658 277611	97949 103222 113752	4027036 4003100	1075396 864331 999444	4590128 3622155 5467815	369873 292682 493197		
na 1000 ludności	513 2008 507 2009 593 2013	295 312 357	239 244 248	300 316 444	160 168 183	745 617 740	682 546 620	99 79 120	145 115 194		
W tym w hotelach	10739088 2008 10641809 2009 14568220 2013	229454 263988 417953	41457 45772 62314	85406 102306 203869	56901 61912 71487	2357603 1955243 2678185	611591 494992 646379	3628867 2753078 4492864	278840 211402 391917		
Ogółem turyści zagraniczni (bez pokoi gościnnych i kwater agroturystycznych)	4046312 2008 3861942 2009 5204935 2013	62798 62996 94435	18157 14327 19713	25256 28407 56159	10783 10047 10579	1739705 1282970 1652786	415349 278552 336365	1005821 794999 1168109	83641 68668 110785		
Turyści w kwaterach agroturystycznych	108140 2013	8487	1063	875	608		
Turyści zagraniczni w kwaterach agroturystycznych	2734 2013	336	268	-	25		

^a W 2013 r. dane dotyczą obiektów posiadających 10 i więcej miejsc noclegowych.

Tabl. 32. Udzielone noclegi w turystycznych obiektach noclegowych

Wyszczególnienie	Polska ^a	Województwo podkarpackie ^a						Słowacja	Wschodnia Słowacja	Ukraina	Obwód lwowski
		ogółem	podregion			tarnobrzeski					
			krośnieński	przemyski	rzeszowski						
Udzielone noclegi (bez pokoi gościnnych i kwatery agroturystycznych)	2008	56645518	1886570	1029181	253909	351371	252109	12259115	3212457	14089200	895664
	2009	55020067	1941953	1107525	234163	377425	222840	10252657	2627757	11514722	735761
	2013	60894563	2215107	1316104	227456	452256	219291	11345641	2860849	13472227	1322847
na 1000 ludności	2008	1486	900	2140	643	578	411	2268	2037	305	351
	2009	1442	925	2299	593	618	363	1893	1661	251	289
	2013	1582	1041	2707	573	723	354	2096	1775	297	521
W tym w hotelach	2008	19849679	395304	84220	67948	130739	112397	6263042	1725788	8436917	599414
	2009	19444565	452901	100580	66905	172188	113228	5257337	1417264	6381445	486085
	2013	26971351	691493	165362	88565	316718	120848	6602375	1721691	9652294	1045219
Ogółem turyści zagraniczni (bez pokoi gościnnych i kwatery agroturystycznych)	2008	10173237	147033	29176	31037	57322	29498	5144831	1310927	2449655	152712
	2009	9609447	142469	25187	21414	65724	30144	3707327	868095	2107997	130345
	2013	12361678	158045	21185	27803	80593	28464	4277598	946242	3249343	335738
Turyści w kwaterych agroturystycznych	2013	370552	34458	26473	3977	2632	1376
Turyści zagraniczni w kwaterych agroturystycznych	2013	9880	581	172	336	-	73

^a W 2013 r. dane dotyczą obiektów posiadających 10 i więcej miejsc noclegowych.

Tabl. 33. Turyści korzystający z turystycznych obiektów noclegowych według kraju stałego zamieszkania

Wyszczególnienie	Województwo podkarpackie ^a		Wschodnia Słowacja		Obwód lwowski	
	2008	2013	2008	2013	2008	2013
	Polska	556574	664563	94329	43501	24948
Słowacja	1655	2200	660047	663079	705	291
Ukraina	19894	33704	13660	33023	286232	382412
Rosja	716	2997	6197	10841	9716	23002
Białoruś	554	1179	1953	2613	4976	9591
Czechy	1870	2199	118979	102830	1094	955
Bułgaria	187	187	656	822	203	299
Francja	2820	4038	5795	4565	1711	1470
Niemcy	8594	12330	32269	26628	7608	8977
USA	3425	4999	5688	4206	4833	4585
Rumunia	893	1060	6046	4982	317	327
Węgry	1166	1243	36478	23702	541	205
Wielka Brytania	3679	3813	8568	5384	3000	1905
Włochy	2198	2774	5867	5824	1666	2109
Pozostałe kraje	15147	21712	78864	67444	22323	32540

^a Bez pokoi gościnnych i kwater agroturystycznych. W 2013 r. dane dotyczą obiektów posiadających 10 i więcej miejsc noclegowych.

Tabl. 34. Gospodarstwa rolne i ekologiczne w 2013 r.

Wyszczególnienie	Polska	Województwo podkarpackie					Słowacja	Wschodnia Słowacja	Ukraina	Obwód lwowski
		ogółem	podregion ^a			tarnobrzeski				
			krośnieński	przemyski	rzeszowski					
Liczba gospodarstw rolnych w tys.	1429,0	132,8	31,5	27,4	36,8	37,1	23,6	6,4	4241,6 ^b	285,5 ^b
Odsetek gospodarstw rolnych w kraju	100,0	9,3	2,2	1,9	2,6	2,6	100,0	27,2	100,0	6,7
Średnia powierzchnia gospodarstwa rolnych w ha	11,54	5,17	5,09	6,53	4,62	4,80	80,69	84,15	1,52	1,15
Liczba gospodarstw ekologicznych	26598	1750	678	650	237	184	338	144	.	.
Odsetek gospodarstw ekologicznych w kraju	100,0	6,6	2,6	2,5	0,9	0,7	100,0	42,6	.	.

^a Dane szacunkowe na podstawie PSR 2010. ^b Liczba indywidualnych gospodarstw chłopskich, w końcu roku.

BIBLIOGRAFIA

1. *Agriculture of Ukraine in 2011: Statistical yearbook. 2012*: State Statistic Service of Ukraine, Kyjiv.
2. Antoszczak A., Wyszolmierska E., *Sytuacja demograficzna i społeczno-gospodarcza na obszarach prawnie chronionych w wybranych gminach woj. mazowieckiego*, Mazowiecki Ośrodek Badań Regionalnych, Warszawa 2012.
3. *Badanie potencjałów i specjalizacji województwa podkarpackiego - raport końcowy*, Urząd Marszałkowski Województwa Podkarpackiego, Rzeszów 2014.
4. Belajova A., Gecikova J., *Structural and Process Changes in the Slovak Countryside*, w: V. Gozora (red.) *Structural an Process Changes in the Agricultural of Central an Eastern European Countries*, The Slovak University of Agriculture, Nitra 2006.
5. Błachut B., Cierpiął-Wolan M., Wojnar E., *Analiza poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego województwa podkarpackiego w 1999 r.*, Urząd Statystyczny w Rzeszowie, Rzeszów 2000.
6. Boć J., Samborska-Boć E., *Ochrona środowiska*, Wyd. Kolonia Limited, Wrocław 2008.
7. Bołtromiuk A., *Wpływ sieci Natura 2000 na rozwój obszarów wiejskich w Polsce*, [w:] *Przestrzenne, społeczno-ekonomiczne zróżnicowanie obszarów wiejskich w Polsce*, red. M. Stanny, M. Drygas, IRWiR PAN, Warszawa 2010.
8. Bołtromiuk A., *Natura 2000 – możliwości i dylematy rozwoju obszarów wiejskich objętych europejską siecią ekologiczną*, *Problemy ekorozwoju*, vol.7, no 1, 2012.
9. Celińska-Janowicz D., Miszczuk A. Płoszaj A., Smętkowski M., *Aktualne problemy demograficzne regionu Polski Wschodniej*, Warszawa 2010.
10. Czaja S., Fiedor B., Jakubczyk Z., *Ekologiczne uwarunkowania wzrostu gospodarczego w ujęciu współczesnej teorii ekonomii*, Wyd. Ekonomia i Środowisko, Białystok – Kraków 1993.
11. Czarnecki K., Gołębiowska B., *Zmiany w finansowaniu działalności parków narodowych na przykładzie Pienińskiego Parku Narodowego*, *Rocz. Nauk. SE-RiA*, t.XV, z. 3.
12. Czerewko G., *Współczesne formy integracyjne w rozwoju rolnictwa i obszarów wiejskich Ukrainy*, *Roczniki Naukowe SE-RiA*, tom XV, zeszyt 5, 2013.
13. Czerewko G., *Dynamika i perspektywy rozwoju ukraińskich gospodarstw rolnych*, [w:] *Dziś i jutro gospodarstw rolnych w krajach Centralnej i Wschodniej Europy*, red. Czekał T., Mirkowska Z., Sobierajewska J., Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy, Warszawa 2008.
14. Czudec A., *Czynniki kształtujące spójność ekonomiczną i społeczną regionu*; [w:] Czudec A. (red.) *Możliwości i bariery rozwoju regionalnego*, Wyd. UR w Rzeszowie, Rzeszów 2009.

15. Czudec A., Kata R., *Miejsce rolnictwa w gospodarce regionów*, Roczniki Naukowe SERiA, t.XV, z.2, 2013.
16. Czyżewski A., Henisz-Matuszczak A. *Rolnictwo Unii Europejskiej i Polski. Studium porównawcze struktur wytwórczych i regulatorów ryków rolnych*, Wyd. Akademii Ekonomicznej w Poznaniu, Poznań 2004.
17. Derlukiewicz N., *Rola innowacji w rozwoju przestrzennym* [w:] *Współczesne koncepcje rozwoju gospodarki i społeczeństwa*, red. S. Kórenik, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego We Wrocławiu, Wrocław 2010.
18. Działalność innowacyjna przedsiębiorstw w latach 2011-2013, Główny Urząd Statystyczny, Urząd Statystyczny w Szczecinie, Warszawa 2014.
19. Grosse T. G., *Wybrane koncepcje teoretyczne i doświadczenia praktyczne dotyczące rozwoju regionów peryferyjnych*, [w:] *Ekspertyzy do Strategii Rozwoju Społeczno-Gospodarczego Polski Wschodniej do 2020 roku*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, t.I, Warszawa 2007.
20. Grzebyk B., *Środowisko przyrodnicze i jego ochrona a możliwości rozwoju obszarów przygranicznych* [w:] *Przyrodnicze i społeczno-ekonomiczne uwarunkowania rozwoju obszarów przygranicznych Polski i Słowacji*, red. Grzebyk B., Walenia A., Wyd. Oświatowe FOSZE, Rzeszów 2014.
21. Holzer J., *Demografia*, PWE, Warszawa 2003.
22. Kening-Witkowska M. M., *Prawo środowiska Unii Europejskiej: zagadnienia systemowe*, Wyd. Wolters Kluwer, Polska, Warszawa 2011.
23. Koszyk-Białobrzaska R., Zabielska I., *Euroregiony jako płaszczyzna współpracy i integracji – rozważania teoretyczne*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, nr 39, 2009.
24. Klippendorf J., *Die Landschaftfresser. Tourismus and Erholungslandschaft, Verderben oder Sagen?*, Bern – Studgart, 1975.
25. *Krajowa Strategia Rozwoju Regionalnego 2010–2020: Regiony, miasta, obszary wiejskie* (2012), Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa 2010.
26. Kufel T., *Ekonometria, Rozwiązywanie problemów z wykorzystaniem programu Gretl*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
27. Kuźniar W., *Aktywność marketingowa gmin, jej oddziaływanie na rozwój turystyki wiejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2013.
28. Łojewski S., *Ekonomika środowiska*, Akademia Techniczno-Rolnicza w Bydgoszczy, Bydgoszcz 1995.
29. Łuczak A., Wysocki F., *Ocena strategii rozwoju powiatów woj. wielkopolskiego z wykorzystaniem analitycznego procesu hierarchicznego*, Wiadomości Statystyczne 2010”, nr 3, 2010.
30. Makulska D., *Koncepcje i czynniki rozwoju regionalnego*, Prace i Materiały Instytutu Rozwoju Gospodarczego SGH, nr 92, 2013.
31. Manteuffel-Szoega H., *Zarys problemów ekonomiki środowiska*, Wyd. SGGW, Warszawa 2005.
32. Martyn A., *Obrona konkurencji ekonomicznej w wykorzystaniu ziemi w rolnictwie: przewagi i negatywy agroholdingów*, Zemłewporiadnyj Wisnyk, nr 8, 2010.
33. Miszczuk A., *Peryferyjność regionów* [w:] Tucholska Anna (red.): *Europejskie wyzwania dla Polski i jej regionów*, Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa 2010.

34. Miszczuk A., *Rozwój obszarów wiejskich w regionalnych dokumentach strategicznych 2014-2020 (na przykładzie województw lubelskiego i podkarpackiego)* Studia KPZK PAN, tom CLVI, 2014.
35. Miszczuk A., *Uwarunkowania peryferyjności regionu przygranicznego*, Norbertum, Lublin 2013.
36. Młodak A., *Analiza taksonomiczna w statystyce regionalnej*, Wydawnictwo DY-FIN, Warszawa 2006
37. Osińska M., *Ekonometria współczesna*, Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa „Dom Organizatora”, Toruń 2007.
38. *Regionalna Strategia Innowacji Województwa Podkarpackiego na lata 2014–2020*, Urząd Marszałkowski Województwa Podkarpackiego, Rzeszów 2015.
39. *Spółeczeństwo informacyjne w Polsce. Wyniki badań statystycznych z lat 2006-2010*, Główny Urząd Statystyczny, Urząd Statystyczny w Szczecinie, Warszawa 2010.
40. *Strategia Rozwoju Województwa – Podkarpackie 2020*, Urząd Marszałkowski Województwa Podkarpackiego, Rzeszów 2013.
41. Strzelecki Z., Kowalczyk E., *Sytuacja demograficzna Polski. Raport 2013-2014*, Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa 2014.
42. Strzelecki Z., Kowalczyk E., *Przemiany ludnościowe w Polsce*, Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa 2014.
43. Szlachta J., *Wyzwania przed europejską polityką spójności*, Prace i Materiały Instytutu Rozwoju Gospodarczego SGH, nr 92, 2013.
44. Ślusarz G., Wyzwania rozwojowe regionów rozdrobnionego rolnictwa, Roczniki naukowe SERiA, Tom XV, Z.6, 2013.
45. Ślusarz G., *Zasoby ziemi Podkarpacia i ich wykorzystanie, [w:] Strukturalne i przestrzenne uwarunkowania rozwoju podkarpackiego rolnictwa*, red. A. Czudec, M. Cierpiat-Wolan, Wydawnictwo FOSZE, Rzeszów 2013.
46. Ślusarz G., *Natura 2000 – szansa czy zagrożenie dla rozwoju lokalnego?* Gazeta Uniwersytecka Uniwersytetu Rzeszowskiego, marzec/kwiecień nr 2/2014(82), 2013.
47. Ślusarz G. Gołębiowska B., *Wykorzystanie endogenicznych, cennych przyrodniczo zasobów regionu w jego rozwoju*, Roczniki Naukowe SERiA, tom XVI, z.6, 2014.
48. Ślusarz G. Cierpiat-Wolan M., *Przeobrażenia strukturalne w rolnictwie Podkarpacia w dekadzie członkostwa polski w UE*, Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, Nr 361, 2014.
49. Thisseen M., van Oort. F., Diodato D., Ruijs A.. *Regional Competitiveness and Smart Specialization in Europe*, E.Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, MA, USA, 2013.
50. Torre A., Wallet F. (red.) *Regional Development and Proximity Relations*, E. Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, USA, 2014.

51. Walther O., Reitel B., *Cross-border Policy Networks in the Basel Region: The Effect of National Borders and Brokerage Roles*, *Space and Polity*, vol.17, nr 1, 2013.
52. Webb J. W., *Ruch naturalny i migracyjny jako składnik przemian ludnościowych*, Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej, IGiPZ, 1964.
53. Więckowski A., *Przyrodnicze uwarunkowania kształtowania się polsko-słowackich więzi transgranicznych*, Instytut geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego PAN, Warszawa 2004.
54. Wilkin J., *Peryferyjność i marginalizacja w świetle nowych teorii rozwoju*, [W:] A. Bołtromiuk (red.), *Regiony peryferyjne w perspektywie polityki strukturalnej UE*, Wyd. Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2003.
55. Winnicki T., Zemanek B., *Przyroda Bieszczadzkiego Parku Narodowego*, BdPN, Ustrzyki Dolne 2003.
56. Zając D., *Znaczenie pozarolniczej działalności gospodarczej rolników w procesie rozwoju wielofunkcyjnego rolnictwa i obszarów wiejskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Seria: Monografie i Opracowania, nr 17, Rzeszów 2014.
57. Zegar J.S., *Przesłanki nowej ekonomii agrarnej we współczesnym świecie*, [w:] *Agronomia w warunkach rynkowych. Problemy i wyzwania*, red. Grzelak, A. Sapa, Zeszyty Naukowe, z. 150, Wyd. Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Poznań 2010.
58. Zegar J.S., *Rola drobnych gospodarstw rolnych w procesie społecznie zrównoważonego rozwoju obszarów wiejskich*, *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych*, nr 1., Europejskie Centrum Badawcze Drobnych Gospodarstw Rolnych, Uniwersytet Rolniczy w Krakowie, 2012.

Źródła internetowe:

1. <http://pl2007-2013.plsk.eu/index/>
2. <http://stat.gov.pl/bdl/>
3. <http://www.mapadotacji.gov.pl/>
4. <http://www.nieznanaukraina.pl/462/parki-narodowe-i-rezerwaty-unesco/>
5. <http://www.pl-by-ua.eu/pl>
6. <http://www.polskawschodnia.2007-2013.gov.pl>
7. <http://www.rpo2007-2013.podkarpackie.pl/>
8. <https://www.bdpn.pl/>
9. https://www.funduszeuropejskie.2007-2013.gov.pl/AnalizyRaportyPodsumowania/Strony/KSI_instrukcje.aspx

SPIS TABEL

Tabl. 1. Struktura ludności według wieku w % ludności ogółem	13
Tabl. 2. Struktura wartości dodanej brutto w 2013 r. (w %)	31
Tabl. 3. Struktura pracujących według rodzajów działalności w 2013 r. (w %) ..	32
Tabl. 4. Wskaźniki stanu rolnictwa w regionach przygranicznych w 2013 r.	35
Tabl. 5. Liczba podmiotów gospodarczych w przeliczeniu na 10 tys. miesz- kańców	38
Tabl. 6. Produkcja sprzedana przemysłu w przeliczeniu na 1 mieszkańca (w tys. zł)	39
Tabl. 7. Wybrane wskaźniki charakteryzujące potencjał przyrodniczy obsza- rów przygranicznych	57
Tabl. 8. Natura 2000 w systemie ochrony przyrody badanych obszarów przygranicznych.....	61
Tabl. 9. Powierzchnia i ludność	108
Tabl. 10. Ludność w miastach (w % ludności ogółem)	109
Tabl. 11. Saldo migracji (wewnętrznych i zagranicznych) na pobyt stały na 1000 ludności	109
Tabl. 12. Struktura ludności według grup wieku (w % ludności ogółem).....	110
Tabl. 13. Mediana wieku	111
Tabl. 14. Urodzenia, zgony i przyrost naturalny na 1000 ludności.....	112
Tabl. 15. Współczynniki płodności, dzietności ogólnej, reprodukcji brutto oraz dynamiki demograficznej	113
Tabl. 16. Przeciętne trwanie życia noworodka (w latach)	115
Tabl. 17. PKB w przeliczeniu na 1 mieszkańca (w euro)	115
Tabl. 18. Stopa bezrobocia w %	116
Tabl. 19. Przeciętne miesięczne wynagrodzenia brutto (w euro).....	117
Tabl. 20. Struktura wartości dodanej brutto w 2013 r.	118
Tabl. 21. Struktura pracujących wg rodzajów działalności w 2013 r.	118
Tabl. 22. Wskaźniki stanu rolnictwa w 2013 r.	119
Tabl. 23. Liczba podmiotów gospodarczych	120
Tabl. 24. Liczba podmiotów gospodarczych w przeliczeniu na 10 tysięcy mieszkańców	120
Tabl. 25. Produkcja sprzedana przemysłu (w mld zł)	121
Tabl. 26. Produkcja sprzedana przemysłu w przeliczeniu na 1 mieszkańca (w tys. zł)	121

Tabl. 27. Nakłady inwestycyjne na 1 mieszkańca (w euro).....	122
Tabl. 28. Wybrane wskaźniki z innowacji	123
Tabl. 29. Wybrane wskaźniki charakteryzujące potencjał przyrodniczy	124
Tabl. 30. Turystyczne obiekty noclegowe	125
Tabl. 31. Korzystający z noclegów w turystycznych obiektach noclegowych...	126
Tabl. 32. Udzielone noclegi w turystycznych obiektach noclegowych	127
Tabl. 33. Turyści korzystający z turystycznych obiektów noclegowych według kraju stałego zamieszkania	128
Tabl. 34. Gospodarstwa rolne i ekologiczne w 2013 r.	129

SPIS RYSUNKÓW

Rys. 1. Struktura zgonów według przyczyn w 2013 r. (%).....	17
Rys. 2. Struktura pracujących według rodzajów działalności w 2013 r. (w %) ...	33
Rys. 3. Zatrudnienie w sferze B+R.....	47
Rys. 4. Międzynarodowy Rezerwat Biosfery „Karpaty Wschodnie”	60
Rys. 5. Turyści zagraniczni korzystający z turystycznych obiektów noclegowych w 2013 r. (według kraju stałego zamieszkania)	72
Rys. 6. Zasięg terytorialny Programu Współpracy Transgranicznej Polska-Białoruś-Ukraina 2007-2013	81
Rys. 7. Zasięg terytorialny Programu Współpracy Transgranicznej Rzeczpospolita Polska - Republika Słowacka 2007-2013	83
Rys. 8. Projekty zrealizowane w ramach Programu Współpracy Transgranicznej Rzeczpospolita Polska - Republika Słowacka 2007-2013	84
Rys. 9. Ranking regionów (NUTS2) według wartości taksonomicznego miernika rozwoju w 2013 r. – Polska.....	91
Rys. 10. Ranking regionów (NUTS2) według wartości taksonomicznego miernika rozwoju w 2013 r. – Słowacja	92
Rys. 11. Ranking regionów (NUTS2) według wartości taksonomicznego miernika rozwoju w 2013 r. – Ukraina	92

SPIS WYKRESÓW

Wykres 1. Mediana wieku	12
Wykres 2. Przyrost naturalny na 1000 ludności	14
Wykres 3. Współczynnik dzietności	15
Wykres 4. Saldo migracji na 1000 ludności.....	19
Wykres 5. Typy rozwojowe ludności obszarów przygranicznych według metody Webba	21
Wykres 6. Produkt krajowy brutto na 1 mieszkańca	26
Wykres 7. Stopa bezrobocia według BAEL	27
Wykres 8. Przeciętne miesięczne wynagrodzenia brutto	29
Wykres 9. Dynamika nakładów inwestycyjnych w województwie podkarpackim (rok poprzedni = 100).....	43
Wykres 10. Dynamika nakładów inwestycyjnych w obszarze przygranicznym w województwie podkarpackim (rok poprzedni = 100)	44
Wykres 11. Dynamika nakładów inwestycyjnych w obwodzie lwowskim (rok poprzedni = 100)	45
Wykres 12. Dynamika nakładów inwestycyjnych we Wschodniej Słowacji (rok poprzedni = 100)	45
Wykres 13. Nakłady inwestycyjne na 1 mieszkańca	46
Wykres 14. Zatrudnienie w sferze B+R na 1000 ludności	48
Wykres 15. Nakłady na działalność badawczo-rozwojową w % PKB	49
Wykres 16. Turystyczne obiekty noclegowe w 2013 r.	71
Wykres 17. Dofinansowanie z Unii Europejskiej na rozpoczęcie i rozwój działalności gospodarczej.....	86
Wykres 18. Dynamika liczby przedsiębiorstw nowo zarejestrowanych w sektorze prywatnym (2007=100).....	87
Wykres 19. Prognoza dynamiki liczby nowozarejestrowanych podmiotów wg obszarów korzystających ze środków unijnych (2007=100).....	89
Wykres 20. Prognoza dynamiki liczby nowozarejestrowanych podmiotów wg obszarów korzystających ze środków unijnych zwiększonych o 10% (2007=100).....	89
Wykres 21. Typy strategii rozwoju podregionów przygranicznych metodą AHP...95	